

Іван
ДРАЧ

Історія русів

Український переклад

FOLIO

Неизвестный автор

Історія русів.
Український переклад

«Фолио»

1846

ББК 63.3(4УКР)

автор Н.

Історія русів. Український переклад / Н. автор — «Фолио», 1846

ISBN 978-966-03-7604-5

«Історія русів» в ієрархії текстів культури українського народу стоїть поруч з «Повістю врем'яних літ» і «Словом про полк Ігорів». Уперше опублікована російською в 1846 році в Москві, ця книжка невідомого автора розповідає про історичний розвиток України від давнини до другої половини XVIII сторіччя. Тривалий час її вважали крамольною, оскільки незаперечно стверджувала самобутній шлях розвитку й утвердження українців як окремого народу зі своєю мовою, історією, традиціями. Поширюючись у списках, цей твір, який назвали «поемою вільного народу», був відомий Пушкіну, Гоголю, Рилеєву, Максимовичу, а згодом — Шевченку, Костомарову. Вперше українською його було видано 1956 року у Нью-Йорку, а в 1991-му в Києві «Історія русів» побачила світ в українському перекладі Івана Драча, який написав у передмові: «Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора».

ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-7604-5

© автор Н., 1846

© Фолио, 1846

Содержание

Кілька слів перекладача	6
Нерозгадані таємниці «Історії русів»	8
Історія русів, або Малої Росії	39
Передмова	39
Конец ознакомительного фрагмента.	56

Історія русів
Переклад українською
Івана Федоровича Драча

- © І. Ф. Драч, переклад українською, 1991
- © І. С. Рябчий, упорядкування, 2017
- © В. О. Шевчук, передмова, 2001
- © О. А. Гугалова, художнє оформлення, 2017

* * *

Кілька слів перекладача

Дуже тяжко читати цю книжку. Адже вона про тебе, про мене, про нас. В багатьох випадках на багатьох сторінках хотілося б її переписати, зробити іншою, щось усправедливити, щось відкинути. Та неможливо переписати разом з вами минуле життя. Та ще й лиха логіка майбутнього виростає теж з цієї книжки, в якій уяскравлено проступає наше минуле, коригуючи наш поступ. «Історія русів» – це первісна частина ракети, яка запустила нас з вами в космічний безмір історії народів і держав. Як би ми з вами не намагались щось змінити і переінакшити, все це можливо в міру нашого розуму і потуги, але нездоланна сила інерції тисячолітнього буття, нашого генотипу і нашого характеру присутня буде в наших найсміливіших дерзаннях.

Твердіше дивімося в дзеркало. Твердіше в тому розумінні, що не одхиляймося од свічада, коли воно твердить нам неприємні речі. Але і не цураймося його, коли справедливі твердження нам приємні. Це нам буде легше робити. Дуже багато ми не знаємо про себе – ця книжка має властивість нам дещо розтлумачувати. І вперше, і вдруге, і втретє. Ми гірші, аніж ми думали про себе в найприкріший час петрівчаної ночі, але ж ми і кращі, аніж видаємося собі в мить золотої ейфорії. Ми тверді, пружкі, відчайдушні, сентиментальні і романтичні. Часом надто жорстокі, а часом слиняві лінюхи і надзвичайно безалаберні люди.

Ця книжка для того, щоб ми стрепенулись. Вона приходить до українців завжди у вирішальні часи. Зайве твердити, що зараз саме така пора.

Чому у нас відступників так много
І чом для них відступство не страшне, —

колись скрушно і трагічно брав голову у руки Іван Франко. Тому, хто намагатиметься відчитувати рентгенограму сучасних вчинків нашого народу, знадобляться ці гарячі сторінки про минуле.

Трохи більше як півтора століття проминуло з того часу, коли Осип Бодяньський видав «Історію русів» в оригіналі, у Москві, і вже 60 років як вийшла вона українською мовою у Нью-Йорку. Обидва тиражі незначні. Раритет в обох випадках. Спробуй, бібліофіле, книжнику непогамовний, дістань цю книжку. Обидві вони були переді мною, коли я взявся відтворити цю видатну пам'ятку культури сучасною літературною мовою. Американський переклад В'ячеслава Давиденка за редакцією і з вступною статтею Олександра Оглоблина, з обкладинкою Якова Гніздовського вийшов у Нью-Йорку в 1956 році у видавництві «Вісник» – ООЧСУ. Редакція від себе додатково супроводила це видання ще і таким розтлумаченням свого завдання: «Готуючи до друку українські видання, редакція намагалася якнайбільше наблизити цей твір до сучасного українського читача і zarazом якнайменше відійти від його первісного оригінального тексту. Це не було легким завданням. Мова-бо „Історії русів“ – це не просто російська літературна мова кінця XVIII століття, як твердив дехто з дослідників цієї визначної історичної пам'ятки. Це – мова, якою писала тоді українська шляхетська інтелігенція, – з багатою домішкою українізмів у зворотах і чисто українських слів. Чимало є в ній української військової, соціально-політичної і побутової стародавньої термінології, приповідок, пісень, навіть цілих речень, писаних народною українською мовою».

Редакція вважала, що мова, на яку був перекладений текст «Історії русів», не була в стислому значенні сучасною українською літературною мовою. Мені ж хотілося наблизити книжку до сучасного читача, і я намагався позбутися пересадів старожитньої лексики, надміру діалектизмів, переважно галицизмів, і, звичайно, позбутися деяких пропусків слів, деяких неточностей. Коротше кажучи, я намагався бути ближчим до сучасного читача, аніж ставив собі за завдання автор перекладу 1956 року.

«Предкладати – пропонувати, сливе – майже, передніше – раніше, ознаймував – оголосив, преємник – спадкоємець, скудота – злиденність, нагани – дорікання, драпіжницькі – хижацькі» і таке інше; цей парний ряд слів, в якому я зупинявся на другому варіанті, свідчить про мій свідомий намір осучаснити текст. А все ж він лишається певною мірою важкуватий, бо збережений синтаксис і старі призабуті форми дієприкметників, а «тая» та «сей», майже послідовно вживані, додають свого специфічного аромату...

Іван Драч

Нерозгадані таємниці «Історії русів»

Є твори, доля яких в особливій суспільній заангажованості, які значною мірою впливали на сучасників та нащадків і по-своєму акумулювали національну енергію, щоб вона, ніби струм, потекла потім по артеріях народного тіла, витворюючи новий рівень самосвідомості та гальмуючи творення ферментів національного розпаду. Такі твори, як правило, пишуться на межі епох занепаду й піднесення і мають предтечну місію; зрештою, зовсім не є дивним, що приблизно в одному часі в Україні з'являються два епохальні твори, які для самооздоровлення нації мали виняткову вагу: «Енеїда» Івана Котляревського, яка розбудила українців емоційно, завершивши стару епоху в літературі і проголосивши нову, та «Історія русів»¹, яка дала підстави до національного пробудження в освічених сферах суспільства.

Цей історіософічний трактат мав форму політичного памфлету і гостро нагадував нашим інтелектуалам, які вже починали губити національне обличчя, скинувши козацький кунтуш та жупан і одягши російського крою міжнародний камзол та імперський віцмундир, про їхні історичні корені, про їхнє становище, історію, побут, героїчні діяння. Він з'явився, щоб спинити зрештою черговий масовий відплив культурної сили з України в культуру чужу, яка узурпувала значною мірою ім'я, державні традиції та історію народу, собі підпорядкованого, і проголосила цілком безсоромний постулат, що той народ не є народ, його мова не є мова, а історія – не історія, отже, мусить він безболісно й мирно сам себе заперечити і стати частиною народу панівного, державного. Підлеглому племені вдіялася ніби вища ласка: можливість асиміляції, а тим самим і певного урівноправнення його панівної верхівки з панівною верхівкою пануючих, але тільки за умови повного його відречення від самостійного мислення та національного самоусвідомлення; простіше кажучи, зрівнявши чини верхівки обох народів, щоб надалі не було між ними ніякої різниці («никакой розни»). Перед українськими верхами суспільства така зваба поставала не раз: у менш виразній формі, коли українська аристократія ставала аристократією Великого князівства Литовського; вдруге – коли вона стала складовою частиною польського шляхетства; і втретє – коли їй запропоновано було стати частиною і шрубом російської імперської машини. Народ при цьому, в другому і третьому випадку, опинявся під жорстким гнітом, який чинився перш за все зусиллями власного, у вищеозначений спосіб денационалізованого, панства, і простолюди перетворювався мало не в рабів. Цей процес, з одного боку, витворював стан численних перекинчиків, яким справа нації, власної землі й народу ставала цілком байдужа, а першорядне значення починали мати шкурницькі інтереси власного збагачення; з другого боку, не бракувало й таких, які хотіли поєднати хворе із здоровим, тобто, включаючись у гонитву за чинами й маєтностями, зберігали в дозволених законом межах свій патріотизм та самосвідомість; а з третього боку, виникала й хвиля самооборонна. У XVI–XVII століттях ця хвиля охоплювала питання віри й вольностей; ця боротьба зрештою вилилася в численні козацькі повстання, верхом яких стала визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького, самооборона ж у XVIII столітті перейшла із політичних сфер у культурні, а коли вичерпалися можливості політичної боротьби, – виключно у сфери культурні. І однією з найвизначніших пам'яток такої оборони прав і стала «Історія русів».

Навколо цього твору багато таємниць, над якими ламали голови немало вчених, але розгадати їх і до сьогодні не вдалося: де і коли твір був написаний, хто його автор, які його джерела, ідеологію якого середовища він відбивав, чому він написаний російською мовою, де подівся автограф і тому подібне. На деякі з цих питань було дано більш-менш задовільну відповідь, а на інші – ні.

¹ Слово «русів» пишемо з малої літери згідно сучасного правопису, оскільки це – найменування народу.

Перша таємниця – це факт виявлення «Історії русів» і введення в суспільний ужиток. Історія ця майже детективна. За свідченням М. Ханенка, рукописи уперше було знайдено близько 1828 року в бібліотеці містечка Гринєва Стародубського повіту Чернігівської губернії, що належало небозі Олександра Безбородька Клеопатрі Лобановій-Ростовській. Знайшли твір члени стародубського суду Лайкевич та Гамалія – описувачі бібліотеки. Вони показали його родичеві О. Безбородька (помер 1799 року), губернському маршалкові С. Ширую, і той наказав зробити копію для себе. Рукопис, як спадщина, перейшов разом із бібліотекою до князя Голицина, а з копій С. Ширая зроблено ще декілька: для Д. Бантиша-Каменського і для О. Бодяньського, а може, ще для декого. З цих копій «Історія русів» ніби й поширилася, а доля автографа залишилася невідомою, можливо, він був знищений для того, щоб таємниця авторства не була розгадана. Історія, здавалося б, ясна: з неї випливає, що рукопис, який перейшов до князя Голицина, і був автографом, таємницю якого певна група людей чи родичів автора воліли не розкривати. Однак є кілька обставин, які дозволяють нам сумніватися, що в м. Гринєві було знайдено саме автограф. Річ у тім, що один із списків «Історії русів» потрапив у Львів, і цей список написаний на папері з водяним знаком 1817 року. Точна назва списку: «История малороссийская. Сочиненная г. архиепископом белорусским Георгием Конисским в... годе, переписана в 1818 году». Потрапив рукопис до Галичини так: наддніпрянець Яків Пугач подарував цю копію в 1872 р. В. Ганкевичу, той – О. Партицькому, відомому галицькому історичному, останній – К. Заклинському, також ученому, а брат останнього Роман передав рукопис в 1890 році до бібліотеки товариства «Просвіта». Факт надзвичайно цікавий; він безсумнівно свідчить про те, що «Історія русів» мала поширення і переписувалася до її відкриття в 1828 році принаймні за десять років. Інший рукопис відсуває цю дату ще далі. Друга копія твору дісталася до Національного музею у Львові з Вільно через Івана Луцкевича під заголовком «История Руссов, или Малой России» – цей список написано на папері з водяним знаком 1814 року. Знаємо також і факт, що бібліотека колишнього «Императорского общества истории и древностей российских» при Московському університеті мала копію з 1824 року, звалася вона також «История Руссов, или Малой России». Збереглася також звістка, що в 1853 році український письменник та вчений Олександр Кониський у дідича Іскри на Золотонощині бачив копію «Історії русів» на папері з водяним знаком 1809 року.

Цих фактів цілком досить, щоб довести: «Історія русів» копіювалася вже у другому десятилітті ХІХ століття, отже, рукопис, знайдений у м. Гринєві, міг зовсім не бути автографом; твір копіювався і в 30-х роках, але саме факт відкриття рукопису 1828 року надав йому значення сенсації, навіть моди. Другий висновок: коли гринівський список не був автографом, то й усі гіпотези навколо нього, що постали потім (ми про них розкажемо), безпідставні, тобто можемо тільки припускати, що він писався рукою автора. Цікаво відзначити ще й те, що до 1828 року «Історія русів», очевидно, поширювалася в позанаукових колах, принаймні до 1822 року – про це свідчить факт, що вона не була відома Д. Бантишу-Каменському під час першої публікації його «Історії Малоросії»; зате в другому виданні 1830 року (цензурний дозвіл цього видання позначено 1829 роком) вказується як на одне із джерел, тобто Д. Бантишу-Каменському «Історія русів» стала відома тільки після відкриття в Гринєві.

І справді, саме після цього відкриття фіксуємо велике поширення твору серед публіки, численні переписи його почали ширитися саме після 1828 року. М. Максимович свідчить, що в 1830 році «Історія русів» була вже «в ходу в численних списках», а А. Майков у «Журнале Министерства народного просвещения» (№ 5, 1893) вказав, що сам М. Максимович вперше покористувався фактами «Історії русів» у статті з приводу «Полтави» О. Пушкіна, надрукованій в «Атеней» в 1829 році. На гадку А. Майкова, з «Історією русів» О. Пушкіна познайомив саме М. Максимович. Уривки з «Історії русів» з'являються в «Запорожской старине» І. Срезневського 1834 року. Тут уміщено «Повість Кониського про хід смерті Наливайка», «Повість Кониського про хід Брестського собору», «Сказання про гетьмана Гулака». Загалом «Історія

русів» у цей час вплинула на багатьох письменників, про це оповімо далі, тут же нас цікавить сам факт масового поширення твору.

Друга таємниця книжки – час її написання. Василь Горленко вважав, що її написано між 1822 і 1828 роками, хоч вищеподані факти про поширення «Історії русів» в другому десятилітті ХІХ століття перекреслюють цей здогад – то, зрештою, крайня межа, до якої відсувають написання твору дослідники. Друга крайня межа – 1769 рік, ця дата береться з самого тексту «Історії русів», бо твір закінчувався так: «На початку 1769 року призначено військам військовий похід і відкрилася справжня з турками війна, котра як закінчиться, Бог відає» (с. 257)². Але таке датування дослідники вважають облудним, вжитим з конспіративною метою, щоб сховати автора. Зокрема заперечив її А. Єршов; він вказав, що в творі цитується праця Д. Вагнера, надрукована в 1775 році; безсумнівно, користувався автор «Коротким літописом Малої Росії», який видав В. Рубан у 1777 році. На сторінці 257 йдеться про знищення «Рум'янцевського опису» – це могло статися в час глухівської пожежі 1784 року, інша частина опису була знищена в 1776–1778 роках. Згадується в «Історії русів» Тмутараканський камінь, а його знайдено 1792 року. На сторінці 252 автор пише, що царювання Катерини Другої «довготривало продовжувалося» – так могла писати людина в кінці 80-х – на початку 90-х років ХVІІІ століття. А. Яковлів у статті «До питання про автора „Истории Руссов“» додає ще такі зауваги: на с. ІІІ натякається на розділ Польщі – перший був 1772 року – третій 1795-го. Згадується в «Історії русів» акт секуляризації монастирів – це сталося 1786 року. В двох місцях автор ужив слово «революція» – це могло статися після Французької революції 1789–1794 років, так само слово «патріот» (с. 122). Ці дані відносять написання «Історії русів» до 90-х років ХVІІІ століття, що найвірогідніше, хоч деякі дослідники кладуть цю дату на початок ХІХ століття. Визначити дату конче важливо, бо, по-перше, нам треба знати, якого часу сама пам'ятка, по-друге, погляди якої групи суспільства вона відбивала, а по-третє, це має кардинальне значення при розшуках автора. Коли твір написано у ХVІІІ столітті, то відпадає гіпотеза В. Горленка про авторство В. Политики чи інших дослідників, які твердили, що І. Политика почав, а В. Политика твір закінчив; а коли прийняти дату 1769 рік, то від авторства треба відкинути і О. Безбородька, якому було тоді 22 роки.

Ми прийшли впритул до ще однієї, чи не найбільшої, таємниці «Історії русів» – хто її написав? Автор мав підстави ховати своє ім'я і зробив ряд конспіративних заходів, притому так вдало, що його таємницю, можна сказати, не розгадано й досі, хоч це питання розв'язувалося не одним серйозним дослідником. Воно складне, тож спробуємо в ньому розібратися.

Авторство Георгія Кониського, українського освітнього та культурного й церковного діяча, поета, автора поетики, драми, філософа, було поставлено на найдавніших, хоч і не на всіх, списках «Історії русів». Чи це зробив сам автор для конспірації, чи переписувальники, можемо тільки здогадуватися. Зрештою, про те, що книга не належить перу Г. Кониського (хоч той історичні твори писав, зокрема «Историческое известие о Белорусской епархии» – видав В. Рубан в «Любопытном месяцеслове» 1776 р.), скоро переконалися всі історики, особливо коли познайомилися з його справжніми творами. В передмові до «Історії русів», до речі, тільки й сказано, що історію Кониський передав своєму учневі Григорію Политиці, велася вона начебто як літопис при кафедральному Могилівському монастирі «вправними людьми, що з'ясували потрібні свідоцтва з ученими, мужами Київської академії і з усякими знаменитими монастирями». В. Горленко бачить у цих словах, і небезпідставно, звичайну містифікацію, за якою хоче заховатися автор. Додамо до того, що це писала людина, яка, напевне, навчалась у Київській академії, бо тут не тільки містифіковано джерела літопису, а й дотримано одну із вимог до історіографії, яка викладалась у Київській академії в курсі риторичного мистецтва, тобто автор

² Тут і далі сторінки вказані за першодруком О. Бодяньського «История Русовъ, или Малой России» (Москва, 1846); цитується в перекладі В. Шевчука.

мав обов'язково шукати для свого твору підкріплення в авторитетів для надання творові рис достовірності. Отже, загалом текст «Історії русів» не дає ніяких підстав вважати Г. Кониського автором, він тільки передав Г. Политиці готовий твір. До речі, це саме фіксується в передмові до «Короткого літопису», виданого В. Рубаном. Проте очевидно, що він не «Історію русів» передавав Г. Политиці, а тільки «Короткий літопис», який в свою чергу став одним із джерел «Історії русів», що доведено вченими безсумнівно. Через це можемо гадати, що авторство Г. Кониського було поставлено у заголовку не автором, а таки переписувальниками. Заперечив цілком авторство Г. Кониського вже М. Максимович (стаття «Про козаків придніпровських»), вказавши те, про що згадано вище: тобто що Г. Кониський передав Г. Политиці «Короткий літопис». Цей літопис був доповнений додатками, що їх написав О. Безбородько. Заперечив М. Максимович і авторство Г. Политики і прийшов до висновку: «Мені здається, що „Історія русів“ складена невідомим для нас автором, який сховав своє ім'я за двома українськими знаменитостями, аби сказати в передмові, що історія, яка пройшла крізь ці уми, мусить бути певною». Отже, питання про авторство Г. Кониського було досить швидко закрито, й наука це прийняла.

Складніше питання з Г. Политикою, бо той справді працював над якоюсь історією України, про що свідчить лист Н. Кондоїді до Григорія Политики: «Про історію вашу без усякого винятку повідомлятиму в надії, що ся праця ваша в кожному добrorозумному росіянинові збуджуватиме чудове задоволення і відмітну до Вас пошану». Але Г. Политика не закінчив роботи, як про це свідчив його син, а тільки її накреслив. Василь Горленко вважає, що «Історію русів» написав таки син Григорія Василь Политика, що видно з його листування із А. Чепую, бо той таки збирав факти з української історії і написав чи збирався писати власну історію, про що прямо заявляє: «Накреслення якої було його (батька. – В. Ш.) і нарешті стало моїм предметом». Це писано в листі 1809 року. В. Горленко вважав, що «Історія русів» була закінчена, як ми вже згадували, в 20-х роках XIX століття, хоч ми не маємо жодних фактів, що історія, яку хотів писати батько, а написав син Политика, таки справді існувала. Зрештою, в архіві та паперах обох Политик не знайдено жодної написаної чи початої історії, хіба рукописи записок на історичні теми. А. Яковлів докладно проаналізував суспільні та історичні погляди Г. та В. Политик і автора «Історії русів» і, як на мою думку, переконливо довів, що ці погляди не були ідентичні, а ще докладніше це показав М. Возняк у монографії «Псевдо-Кониський і псевдо-Полетика», яку ми вже цитували. Проте цієї гіпотези дотримувалися такі авторитети, як О. Лазаревський чи В. Іконников, а в нашому часі її розвиває Я. Дзира.

І тут виникає чи не найсерйозніша гіпотеза: про авторство Олександра Безбородька. Вперше думку про це висловив М. Слабченко, подавши такі аргументи: рукописа знайдено в маєтку Безбородька, автор «Історії русів» дослівно переписував фрагменти із «Короткого літопису», виданого В. Рубаном у 1777 році і дописаного таки О. Безбородьком. Останній листувався з О. Кониським і брав участь у війні 1769 року з турками. Цю гіпотезу підтримав професор П. Клепацький. На доказ авторства О. Безбородька він подав листа того до батька від 1 серпня 1776 року з Петербурга, в якому син просить батька прислати матеріали до історії України та «історії малоросійські літописні». «Ці книги тим потрібніші, – пише він, бо трапляються люди, які хочуть видати історію малоросійську і надрукувати переклад Статута». Через рік В. Рубан, як ми вже вказували, надрукував «Короткого літописа». В передмові зазначено, що «записки сі короткі літописні з 1506-го по 1734 рік... дістав я від преосвященного Георгія, єпископа могилівського», а доповнені вони були по 1776 рік «нинішнім кийвським паном полковником, який перебуває при його імператорській величності для прийняття чолобить, Олександром Андрійовичем Безбородьком, мужем у знанні вітчизняної історії відомим і здатним, до дієписань достатньо уталаненим». Отже, документи О. Безбородько просив для цієї роботи – це була, зрештою, перша праця його як історика. Приславши її батькові, син пише в листі від 31 березня 1778 року між іншим про потребу витягувати із забуття «славу і честь

предків наших» і повідомляє таке: «Сей твір служить тепер керівництвом до *знаміреного нами видання* (курсив мій. – В. Ш.) повної „Малоросійської історії“, в якій, звичайно, всі помилки літопису буде виправлено, як тільки встигнемо зібрати всі потрібні нам звіщення. Вправляючись у вільний від інших справ час в цій приємній для мене праці, я благословляю дбання ваше милостиве батьківське в юності моїй стосовно приведення мене до точного і докладного пізнання стану землі, де я народився, і всіх подій, що в ній трапилися. Велике й цілковите буде моє задоволення, коли я досягну успіхів у цій, яку беру на себе, праці, особливо, коли виконання цього буде супроводжуватися численними іншими випадками, які мав би я, щоб виявити своє нелицемірне дбання про своїх співгромадян».

Отже, О. Безбородько збирався продовжувати свою історичну працю, притому хотів її видати, тобто мав би зважати на офіційну тодішню опінію, а «Історія русів» аж зовсім не призначалася для підцензурного видання, недаремно її автор так пильно ховав своє ім'я. Тобто прямих вказівок на те, що О. Безбородько написав саме «Історію русів», нема в цитованому листі. Є, однак, опосередковані докази авторства О. Безбородька, які зібрав А. Яковлів і які підтримав М. Возняк. Перше: автор, безсумнівно, використовував «Короткого літописам», виданого В. Рубаном, та доповнення О. Безбородька – ці запозичення численні, і їх вимітили дослідники. Літопис, виданий В. Рубаном (до речі, В. Рубан був студентом Київської академії за ректорства Г. Кониського, між ними були добрі стосунки, вони листувалися), також кінчався 1769 роком і то тому, що О. Безбородько, автор заключної його частини, вважав, що подальша історія України «належить до загальної російської історії» – цей же постулат «загальної російської історії» вживає і автор «Історії русів». А. Яковлів проаналізував мову О. Безбородька й автора «Історії русів» і засвідчив їхню тотожність. Є цілий ряд непрямих доказів на користь цієї гіпотези: автор описує ті міста в Молдавії, в яких побував О. Безбородько, добре знає діяльність Канцелярії міністерського правління на Україні (саме воно судило батька О. Безбородька); епізод із поміщиком м. Горська Городненського повіту, який є в «Історії русів», на думку М. Возняка, велить шукати автора на Чернігівщині, що й справедливо, а О. Безбородько був таки з Чернігівщини, він настроєний супроти Теплова, як і О. Безбородько; останній був прихильником правління на Україні П. Рум'янцева, більше того, В. Рубан присвятив свою книжку П. Рум'янцеву, прихильником цього правителя України був і автор «Історії русів», але не беззастережним (негативне ставлення до проведення «Рум'янцевського опису»). Був він близький із В. Капністом, що наближає його до патріотичного гуртка другої половини XVIII століття, що його звать новгород-сіверським осередком, прихильно поставився до проекту В. Капніста про відновлення українського війська, але небезсумнівно, бо був проти відновлення гетьманства.

Все це, так би мовити, позитивні аргументи. Слабкість їхня принаймні та, що все сказане може стосуватися й до іншої якоїсь особи, не тільки О. Безбородька, а, приміром, до А. Худорби, мова про якого буде далі.

Чимало є аргументів негативних. Не треба забувати, що О. Безбородько, хоч і виявляв український патріотизм, був високим сановником Російської держави (канцлером), тобто належав не до того прошарку освіченого українського громадянства, яке чинило опір насиллю над Україною, а до того, котре під умови російського деспотизму прилаштовалося і зберігало свій патріотизм у лояльних рамках, навіть сприяло зміцненню того-таки самодержавства на Україні.

Загалом із тих даних, що вибрали з «Історії русів» дослідники, можна змалювати такий вірогідний образ його автора: жив він у другій половині XVIII століття, принаймні в 1769 році мав понад двадцять років, бо брав участь у турецькій війні, значить, народився близько 1745 року; учився в Київській академії, коли в ній уже не культивувалася книжна українська мова, можливо, продовжував навчання і в Росії; належав до козацької старшини (М. Костомаров у статті «Поїздка в Батурич» побачив автора як одного з нових українських дворян катерининсь-

кого часу); був землевласником, очевидно, не маючи правдивих документів ні на дворянство своє, ні на землю (звідси негативне ставлення до «Рум'янцевського опису»); жив на Чернігівщині, можливо, десь на Городнянщині чи Новгород-Сіверщині, і, очевидно, був зв'язаний із новгород-сіверським культурним осередком; відзначався глибоким українським патріотизмом, схильністю до вільнодумства, мав широкий політичний світогляд, цілком негативно ставився до російського абсолютизму та самодержавства. Свій твір написав у 90-х роках XVIII століття з метою повернути історичну пам'ять у середовище тодішнього освіченого громадянства, добре знав Молдавію, південь України і Крим. Джерела до своєї праці мав принагідні й недостатні, зате був у курсі подій, що відбувалися на Україні в час його життя і найближчий час до народження з власного досвіду і розповідей очевидців, знав літописи Самовидця і Г. Граб'янки, знав також «Розмову Великої Росії з Малоросією» Семена Дівовича (ще М. Петров помітив, що твір С. Дівовича «має деяку схожість із відомим історичним памфлетом „Історією русів“ псевдо-Кониського... і, може бути, послужив одним із джерел цієї історії»). Справді, тут є чимало спільного: державницька концепція, твердження, що козаки походять від козар або хозар; опис боїв під Берестечком і Білою Церквою, ніби сприятливих для козаків; подробиці про перемогу полковника Галагана під Солодківцями в 1734 р. тощо. О. Оглоблин писав: «Отже, нема сумніву, що автор „Історії Руссов“ знав „Разговор Великої Росії з Малоросією“, який в рукописних копіях був поширений на Лівобережній Україні другої половини XVIII ст.».

І тут ми не можемо пройти мимо ще однієї звістки, зафіксованої в листі декабриста О. фон дер Бріггена, надісланім із села Понурівки Стародубського повіту, з маєтку його тестя М. Миклашевського до Кіндрата Рилєєва: «Я буду прикладати старання дослати Вам, наскільки можна, матеріали із малоросійської історії, маю на увазі дістати таку історію, писану сучасником Кониського Худорбою; вона невідома, бо тільки один примірник її існує в домі, в якому жив Худорба. Ця історія цінується тут нарівні з історією Кониського, ставлять їй тільки за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана. Діставши її, я велю зробити з неї два списки, один для Вас, а другий для себе». Обіцянка не була виконана, бо в цьому-таки році, коли писався лист, відбулося повстання декабристів, К. Рилєєв загинув, а О. Брігген був заарештований. У цьому цікавому листі є кілька місць, на які треба звернути увагу. О. Брігген сам історії Худорби не бачив і не читав її, він про те тільки чув («ставлять їй за хибу, що вона дуже вільно і супроти уряду нашого написана», а хіба «Історія русів» не вільно і не супроти уряду написана?). Ця історія цінувалася на Новгород-Сіверщині, як і історія Кониського, тобто «Історія русів»; проте, що О. Брігген «Історію русів» читав і знав, сумніву нема, бо він збирався її навіть видавати.

Коротко про Архипа Худорбу. Він жив у селі Комані Новгород-Сіверського повіту і був шептаківським сотником. Худорби – старий козацький рід, який виводив себе від Михайла Кіндратовича Худорбая (Худорбія) – значного військового товариша, але чи це мало історичні підстави, невідомо. Відомо лише, що Худорби були козаками в Комані, навіть підпомічниками, якими вони записані в актах Рум'янцевської ревізії 1767 року. Один із них мав чин військового товариша – це був Михайло Омелянович Худорба, уродженець Комані, його сином був Архип, інші сини також вийшли в старшину: Опанас став корнетом, а Володимир – значковим товаришем.

Архип Худорба народився між 1748–1750 роками, тобто приблизно тоді, коли мав народитися, за нашими підрахунками, автор «Історії русів», був сотенним канцеляристом, під час Рум'янцевської комісії записаний «атестованим у сотенні новгородські старшини». З 1769 року він – сотенний осавул і, як такий, рушив у тому-таки році в Турецький похід, як і здогадний автор «Історії русів», воював у Другій армії у 1769–1773 роках, був при розоренні міста Дубоссари, при облозі і взятті Бендер, взятті Перекопської лінії та Перекопу, тобто мав добре знати південь України та Молдавію, як це знав і автор «Історії русів». У 1773 році його призначено сотенним отаманом, а з 1777 року про нього писали, що він «у комплекті при полку

перебуває». Знаємо, що його представлено до чину секунд-майора. Очевидно, зі Стародубським карабінерним полком брав участь у походах О. Суворова. У 1789–1791 роках востаннє записаний як прем'єр-майор у дворянських реєстрах. У 1799 році Худорбам було признано право на російське дворянство; можливо, це сталося ще за життя Архипа. О. Оглоблин припускає, що він помер у 1799 році. Рід Худорбів був відомий на Новгород-Сіверщині в ХІХ – початку ХХ століття. Друге припущення О. Оглоблина: рукопис історії Худорби був знищений або реквізований у 1825 році, після повстання декабристів.

Але ряд дивовижних фактів змушують нас порівнювати цей твір саме із «Історією русів». Виявляється, анонімний автор її виказує чималий інтерес саме до історії роду Худорбів і не раз користується нагодою, щоб піднести цей рід та його заслуги, і це при тому, що насправді Худорби аж ніяк і нічим не відзначалися в історії України.

Тут ми хочемо поставити питання: а що, коли «Історія русів» та історія Архипа Худорби один і той же твір? Чи не був рукопис Худорби, який нібито існував в одному примірнику, автографом «Історії русів». До речі, його й справді могли знищити родичі А. Худорби, коли повстання декабристів було придушене і в суспільстві почалася реакція.

Розв'язати на сьогодні це питання ми не можемо, хіба що подати такі цілком гіпотетичну картину. Припустимо, що історія Худорби та «Історія русів» – один і той-таки твір. У ХVІІІ столітті до смерті автора (а написав його А. Худорба, коли вийшов у відставку в 90-х роках), він поширення не мав, тобто існував в одному примірнику – автор, написавши його, мав усі підстави остерігатися. Після його смерті, що сталася до 1810 року, з твору було знято кілька чи одну копію, яка чи які поширилися. Саме копіїсти поставили біля твору ім'я Кониського (є копії без такого імені). Ці списки мали локальне поширення, бо йшлося про збереження опозиційної щодо офіційної ідеології книжки. Свого ж імені автор не ставив також з конспіративних міркувань. Отже, «Історія русів» відтоді почала існувати без зв'язку з іменем Худорби. Водночас хтось із родичів А. Худорби 1825 року чи близько того розкрив сусідам чи приятелям факт існування рукопису. Що то за рукопис, ніхто не знав; знали тільки, що це історичний твір і в ньому викладалися вільнолюбні думки, зокрема проти російського уряду. Чи можлива така ситуація? По-моєму, цілком, але фактів на її підкріплення поки що нема та й навряд чи вони знайдуться. Повністю ж таємниця авторства при тих даних, що їх маємо, залишається нерозгадана. Відомо тільки одне: «Історія русів» та історія Архипа Худорби між собою тісно зв'язані, і цього факту обійти увагою аж ніяк не можна.

На сьогодні маємо щодо пошуків автора «Історії русів» таку статистику. З авторством Г. Кониського покінчено після виступів М. Максимовича. Думку про авторство Г. Політика підтримали В. Іконников, Д. Дорошенко, М. Горбань. У тому, що твір написав В. Політика, В. Горленка підтримали М. Драгоманов, А. Єршов; за спільне авторство Григорія та Василя Політик висловилися М. Грушевський, А. Майков, Є. Онацький. Остаточо поклав край цій гіпотезі М. Возняк у книзі «псевдо-Кониський і псевдо-Полетика». Гіпотезу про авторство О. Безбородька розробляли П. Клепацький, А. Яковлів, М. Слабченко та М. Возняк у вказаних працях. Додамо до цього, що автором «Історії русів» називалися також князь М. Репнін (М. Драгоманов), О. Лукашевич (М. Петровський), О. Лобисевич та інші.

«Історія русів» – це найвизначніший твір української національно-політичної думки кінця ХVІІІ століття. Не дивно, що він значною мірою вплинув на багатьох видатних митців, особливо в 30-х роках ХІХ століття, коли поширився рукописно. О. Бодяньський, видавець твору, писав: «При друкуванні я користувався майже десятками списками різного типу, обробив усі важливі і напівважливі різнослів'я, а все інше надруковане без найменшого скорочення, навіть до коми, до архаїзму». Під впливом цього твору О. Пушкін написав свою «Полтаву» – вона вийшла в 1828 році. М. Возняк вважає, що поет дістав копію «Історії русів» від С. Ширая, а В. Горленко – від М. Гоголя. Сам М. Гоголь користувався твором при створенні «Тараса Бульби». О. Пушкін високо оцінив «Історію русів», зокрема він назвав Г. Кониського «вели-

ким живописцем» і припустив, що «серце дворянина б'ється в ньому під чернечою рясою», а з другого боку – «любов до батьківщини часто зваблює його за межі строгої справедливості» (це поет писав у статті «Собрание сочинений Георгия Конисского, архиепископа Белоруссии»). М. Возняк вважає, що до М. Гоголя «Історія русів» потрапила таки від О. Пушкіна – адже перша редакція «Тараса Бульби» була закінчена 1834 року. Загалом М. Гоголь негативно ставився до українських літописів (не вказуючи, яких саме). Він зокрема писав у листі до І. Срезневського 18 березня 1834 року: «Добре ще, якщо траплялися між: ними з різкою фізіономією, з характером, як, наприклад, Кониський, що вирвав хоч жменьку переказів і знав, що він пише». На самого І. Срезневського «Історія русів» так само сильно вплинула. «Фальсифікати „Запорожской старини“ були головним наслідком знайомства з „Історією Русів“, – пише М. Возняк, – яка викликала загальне захоплення гуртка Срезневського».

Сліди читання «Історії русів» помітні у віршах А. Метлинського, М. Костомарова, він написав під її впливом загублену драму «Босинський» та ряд віршів (пізніше ставився до неї критично); Є. Гребінки (поема «Богдан», повість «Ніжинський полковник Золотаренко»), а особливо Т. Шевченка. М. Драгоманов зазначав: «Між 1840 і 1844 роками, видно, Шевченко потрапив на „Історію Русів“, яку приписували Кониському, і вона запанувала над його думками своїм українським автономізмом та козацьким республіканством часів декабристів. Шевченко брав з „Історії Русів“ цілі картини, і взагалі ніщо, окрім Біблії, не мало такої сили над системою думок Шевченка, як „Історія Русів“». До творів, у яких видно вплив «Історії русів» на Т. Шевченка, М. Драгоманов зараховував «Сон» («У всякого своя доля...»), «Великий льох», «Іржавець», «У неділеньку у святую» та інше. М. Возняк добачає цей вплив раніше в «Тарасовій ночі» (1838).

Згадує «Історію русів» Т. Шевченко у «Близнецах», навіть повідомляє про її рукописний примірник з автографом Г. Кониського, що є явним художнім домислом, але свідчить про популярність твору на Україні. «„Історія Русів“, – писав той таки М. Драгоманов у статті „На захист невідомого покійника автора „Історії Русів“, – була безпосередньою предтечею „Кобзаря“ Шевченка, на якого самого вона, очевидно, мала справжній вплив. І якщо, як це можна бачити, наприклад, із „Записок сенатора Соловйова“ („Русская Старина“, 1881, № 4, с. 748–749), чернігівське і полтавське дворянство було одним із небагатьох, яке в 1857 р. не висловлювалось хоч проти особистого визволення селян і якщо це дворянство дало декількох діячів партії, що більше сприяла селянам у редакційних комісіях, у цьому в значній мірі треба бачити вплив „Історії Русів“». М. Костомаров зазначив, що «Історія Русів» «вся просякнута духом напівдворянського малоруського патріотизму, який недавно ще був у моді в середовищі малоросійської публіки», а П. Куліш зазначав: «Був на світі Кониський і своєю „Історією Русів“, мов якою завісою мальованою, закрив од нас старосвітчину, аж поки Шевченко не розідрав тієї завіси». Сам П. Куліш також піддався чарам цього твору, сліди користування «Історією русів» знаходимо зокрема в його повісті «Михайло Чернишенко» (Київ, 1843), де він на неї прямо посилається, а останнім свідченням захоплення «Історією русів» була Кулішева «Україна. Од початку України до батька Хмельницького», повністю залежна від «Історії русів». Але найбільше захоплений цим твором був М. Маркевич, який, як пише В. Горленко, «цілком обібрав це джерело»: текст його «Истории Малороссии» запозичено значною мірою з «Історії русів»; сліди цього впливу помічаємо і в «Украинских мелодиях» того-таки М. Маркевича (1831). Вплинула також «Історія русів» і на представників «української школи» в польській літературі, зокрема на М. Чайковського, М. Гліщинського та інших; захоплений був цим твором відомий польський учений В. Мацейовський, який навіть переклав деякі фрагменти «Історії русів»; сліди впливу твору помітно в «Chopіann-i» Г. Трентовського. Займалися польські вчені й критикою «Історії русів» (Л. Яновський), але тенденційною.

Нарешті, в пізнішому часі «Історія русів» залишила свої сліди в історичних поемах С. Руданського, в трагедії Й. Барвінського «Павло Полуботок», в «Молодому віці Максима

Одинця» Олександра Кониського тощо. С. Єфремов, оцінюючи загальне значення твору для української культури, зазначив: «„Історія Руссов“ була немов пророкуванням про близьке національне відродження України і оправданням її нового письменства, з якого те відродження почалося».

Що ж собою являла «Історія русів» як твір? Вона подавала картину історичного розвитку України від найдавніших часів до другої половини XVIII століття, власне, до 1769 року. Автор працював у традиціях так званих козацьких літописів, тими літописами він і користувався, доповнюючи виклад переказами, власними споминами, а подекуди (XVIII століття) – документами. Основна засада твору – натуральне, моральне та історичне право кожного народу на самостійний державно-політичний розвиток, а боротьба українського народу за визволення – головний зміст книги. Загалом автор не мав на меті писати історію України, а дав свою мисленну картину цієї історії. І. Борщак назвав «Історію русів» «історичною легендою України, політичним трактатом, втіленим в історичну форму».

Г. Карпов жанр твору визначив як «політичний памфлет», так пояснюючи особливості цього жанру: «Автори таких творів дуже мало дбають про збирання солідних історичних джерел для своєї праці, але рівночасно для доказу вірогідності всього, що вони розповіли, добирають найбільш гомоносні авторитети (нагадаємо, що це було в засадах історіографії, визначених курсами риторик Київської академії. – *В. Ш.*), так указують на участь у складанні подібного твору самих історичних осіб, у ньому описаних. Основна прикмета таких творів: зверхній лібералізм (він був якраз не зверхній, а глибокий. – *В. Ш.*), проповідь гуманних ідей, обвинувачення неприємних авторіві осіб та народів у деспотизмі, неосвіченості, варварстві, схильності до підступу, лякливості (тут уже говорить у критикові ураза шовіністично налаштованого росіянина. – *В. Ш.*), дурноти, а тим, яких автор бере під свій захист, приписуються всі протилежні, цілком приємні, прикмети. Друга ознака – багатство анекдотів у них: прості, звичайні події прикрашаються фантазією»; до речі, всі ці викладки – типова риса так званої романтичної історіографії. Думку про памфлетний характер «Історії русів» підтримав В. Іконников. «По суті, – писав він, – „Історія“ має характер історичного памфлету, автор чи автори її не були особливо точні при виборі джерел (що і зрозуміло при тодішньому стані нашого історичного мислення взагалі), її виклад нагадує манеру древніх чи псевдодревніх з вигаданими промовама історичних осіб: факти підганяються під тенденції, але врешті-решт автори вигадували менше, ніж їх звинувачують, вони багато брали із давніх малоросійських літописів, але також багато брали з усних переказів, анекдотів, віршів, пісень, які ходили в українському дворянстві, серед козацької старшини і серед народу». Приблизно те саме каже й Д. Дорошенко: «„Історія Руссов“ вийшла не науковим історичним твором, а політичним памфлетом, вона прислужилася дуже мало науковому дослідженню українського минулого, але допомогла пробудженню національної думки; коротко кажучи, вона має інтерес як показчик найвищого рівня, якого досягла українська політична думка в кінці XVIII ст.; в її світлі стає зрозумілий для нас рух шляхти Ніжинського полку в обороні автономії в 1767 р. і таємна місія Капніста до Берліна в 1791 р.».

Автор оглядає історію України з найдавніших часів, а історію княжих часів – як самостійне державне життя під управою київських князів (с. 3). На Білорусію автор дивиться як на країну «одноплемінну, сусідську», на Росію має свій погляд, до якого ми повернемося окремо. Автор «Історії русів» гостро заперечує думку, ніби Україна постала в XIV–XVI століттях, начебто доти це була порожня земля, козацтво заведене польськими королями (в цій полеміці заперечує навіть назву Україна), а вважає, що Київська Русь – це державне творення саме українського народу, що Русь – це Україна, а не Росія, бо до Русі з російських земель входила тільки Новгородська земля. У цій своїй концепції автор ішов за традицією, яка фіксується досить чітко в протестації Йова Борецького, де було написано, що українські козаки – «того-то правого руського народу з Яфетового насіння, плем'я, яке Чорним морем і сушею воювало Грецьке царство»; зрештою, ми цю думку часто зустрічаємо в поетичних пам'ятках XVI–XVII

століття, зокрема в «Роксоланії» С. Кленовича, де в Русь також вводиться тільки Новгородщина, а Московія мислиться як окрема держава; так бачать Русь і литовсько-руський історик М. Стрийковський чи автор поетичних «Дніпрових камен» Іван Домбровський.

Свій виклад про давні часи автор бере з історії «преподобного Нестора Печерського» і його наслідників та попередників, котрі ту історію писали, анахроністично вважаючи, що вони були членами чи академіками училища в Києві і що те училище ніби заснував грецький філософ Кирило. Через татарський напад та внутрішні незгоди Україна (Русь) утратила державну самостійність, але з Литвою та Польщею з'єдналася цілком добровільно, щоб спільно боротися з татарами, і мала в Литві та в Польщі рівноправне становище у федеративній державі (с. 7). Цю рівноправність порушила Польща, відбираючи права та вольності українського народу і чинячи релігійний гніт (позиція живцем узята з літописної традиції). Коротко автор описує устрій України після з'єднання з Польщею, відзначає походження «лицарства», що походило від «боляр» з князівських родів, і про козаків як лицарський стан – духовенство ж походило з лицарства. Подальша історія України викладається за гетьманствами, автор зупиняється на важливих послугах гетьманів та козаків Польському королівству, докладно вичисляє військові подвиги козаків, оповідає про їхній устрій, звичай, біди, про ставлення до Самозванця і Москви (с. 42–44); вважаючи, що могутність Польщі зумовлювалася союзом з Україною, перераховує утиски з боку поляків. Ця частина більш конспективна і охоплює небагато площі (48 сторінок).

Центральна постать «Історії русів» – Богдан Хмельницький (с. 49—143). В цій частині автор виявляє антишляхетську тенденцію, посилається на договірні статті Богдана Хмельницького, якого високо шанує, називає досконалим політиком, уміщає віршовану епітафію. Богдан Хмельницький звільнив Україну і повернув їй незалежність, відтоді вводить Україну в коло європейських держав. Акт 1654 року автор «Історії русів» розглядає як небезпечне порушення системи державної рівноваги в Європі, бо з приєднанням України надмірно зміцніло абсолютне російське самодержавство «серед царств могутніх і страшних» (с. 122). Через це європейські держави вимагали від Б. Хмельницького повернути Україну «в колишній натуральний стан». Оповідається про союз Б. Хмельницького зі Швецією проти Польщі, тодішнього союзника Росії, про міжнародні стосунки з іншими державами. В уста Б. Хмельницького автор вкладає відповідь на вимогу турків та Австрії порвати зі Швецією і покликуються на «природне право» кожного народу на самовизначення та оборону незалежності. Юрію Хмельницькому автор приписує ідею «неутральства», тобто самостійності, хоч ця ідея насправді належала П. Дорошенку.

На думку автора, винними у заколотах та бідах України після Хмельницького були московські воеводи, військо і заведені на Україні порядки, а також шляхетство – тож він оповідає про змагання владолобців. Далі автор докладно зупиняється на епосі Петра I і на ставленні царя до України; говорить про образу Петром Мазепи на бенкеті у Меншикова і подає довгу промову Мазепи до всіх чинів про образи, завдані нації, про насилля російських військ на Україні. Мазепа, зокрема, говорить, що відбувається бій між «страшними деспотами, яких уся Азія і Африка навряд чи коли мали»: коли переможуть шведи, Україна буде передана Польщі; коли Петро I, то Україну Московія пожере. Мазепа вимовив у шведів права для України, які вона мала за своїх природних князів і які належать кожній вільній нації. Мазепа, між іншим, заявив, що «уряд, першість і сама назва Русі від нас до них (росіян. – *В. III.*) перейшли» (с. 204).

Загалом можна сказати, що автор «Історії русів» дивиться на історію України XVII століття очима політично грамотної людини XVIII століття, при тому прогресивно мислячої. Він оповідає про «морочне торжество прокляття Мазепи», тортури й кари його прихильникам, Полтавську битву, Прутський похід, насильницькі дії росіян щодо українців, каторжну роботу на каналах та лініях; торкається історії царевича Олексія, пише про пожежу в Києві 1718 року і про знищення бібліотеки в Печерському монастирі; саме цю бібліотеку, «багату великими

тисячами книг рукописних і різних дорогоцінних манускриптів, написаних на різних мовах і багато поміж них на таких, які тодішнім ученим мужам не були відомі, а особливо всі записки й документи, що стосуються історії правління слов'янських племен, і царств, і їхніх законів та укладів» (с. 225–226), він ототожнює з Ярославовою.

Потім автор говорить про установа Малоросійської колегії, указ про яку був «громовим ударом»; докладно оповідає про місію Павла Полуботка, арешт старшини, подає промову Полуботка, в автентичності якої засумнівався свого часу О. Лазаревський, описує побачення Петра I з Полуботком. Прихильно говорить про правління Петра II як короткотривалий час «блаженства Малоросії після довголітніх гонінь» (с. 232). Царство Анни Іоаннівни зображається як темний час утисків, бід, тягот, котрі впали на Україну. Царювання Єлизавети Петрівни – час великих добродійностей, які автор шанує аж надмірно, докладно описує подорож цариці на Україну, її відвідання Києва, зазначаючи: «Імператриця Єлизавета закінчила собою знатний вік для Малоросії», – і з сумом оповідає про набір українців у Голштинські полки, а за часів Катерини II про набір пікінерів, про кари козакам, котрі не хотіли йти в пікінери, – вони були більші неронівських; розповідає про знищення гетьманства, про установа в 1765 році Малоросійської колегії і про призначення П. Рум'янцева генерал-губернатором, якого оцінює позитивно, але й критично.

Ми навмисно так докладно переповіли всі теми, яких торкався автор «Історії русів», щоб показати схему його історичного бачення. Не в усьому воно суголосьне пізнішій історіографії, багато в його поглядах суб'єктивного, немало й незнання, але є й гаряче бажання розтлумачити перипетії свого народу. Основне оповідання взято із літописів Самовидця та Граб'янки (працею С. Величка, очевидно, автор не користувався), але він поширює виклад, дає більш-менш широке тлумачення подій чи підганяє факти під своє розуміння. По-справжньому демократично настроєний, протестує проти кріпацтва, деспотизму урядовців, що ставили себе вище законів (с. 165, 220, 229), проти насильства військ, релігійної нетолерантності, національної виключності і неоправданої погорди до чужинців, у тому числі й українців (с. 145, 204, 209); зате він повний щирого співчуття до долі свого пригнобленого народу. «Яка винагорода належить за кров народу руського (тобто українського. – *В. Ш.*), пролиту від гетьмана Наливайка до сьогоднішнього дня і пролиту великими потоками за те єдине, що шукав він свободи чи ліпшого життя у власній землі своїй і мав щодо того замисли, властиві всьому людству» (с. 213).

Автор «Історії русів» є ворогом тиранії, він вважав, що будь-яке насильницьке чи тиранське правління ніколи не буває міцне й довготривале, а обов'язково впаде як таке, що неуміщене згодою та взаємними інтересами; коли ж на скинення тирані буде піднято народне обурення, то воно має вважатися за справедливе (с. 59). В уста Богдана Хмельницького автор укладає думку, що всі народи, котрі живуть у світі, завжди захищали і захищатимуть вічно своє буття, свободу і власність, навіть тварини: плазуни, звірі, худоба, птахи – захищають свої становиська, гнізда і дітей скільки мають сили, та й природа подала живим істотам за Божим велінням знаряддя для самооборони.

Наводить автор і слова, нібито Б. Хмельницький сказав, що вимушені клятви не мають значення, і Бог поверне їх на голови тих, хто брав їх примусом і марно користався для того ім'ям його. Закони божественні, природні й цивільні завжди такі клятви знищують, і кожна людина має обов'язок перед Вітчизною, більший за природою від усіх клятв (с. 63–64). Український народ називає автор «Історії русів» «нацією малоросійською». Він засвідчив, що Україна не має природного захисту, що робить її «гвалищем невідомої долі і сліпих випадків», через що Богдан Хмельницький і виводить потребу протекції. Старі козаки хотіли московської протекції, бо то народ одновірний; а молоді заперечували, бо «з'єднатися з таким неключимим народом все одно, що кинутися з вогню у полум'я», та й духовенство перестерігало народ від того, бо «народ, що живе з ними (росіянами. – *В. Ш.*), доведений буде до такої бідності, що вбереться у роґожі і під роґожі» (с. 98).

Автор, зрештою, застерігає, що віра українців та росіян не тотожна, бо «вся віра в них складається в розбиранні образів та хрестів, і який з них ліпший, той і достойніший до пошанування і сильніший до людської помочі» (с. 99). В уста татарського хана (до речі, прихильне до нього ставлення – ще одна ланка, що зв'язує «Історію русів» з А. Худорбою, адже початкове Худорбай – виразно татарське прізвище) автор укладає такі слова: «Війни з Московією є неминучі й безконечні для всіх народів, бо, незважаючи на те, що вона недавно вийшла з володіння татарського, і то єдино через міжусіб'я татарське, яким і тепер є данина, незважаючи на те, що в ній всі чини і народ майже неграмотні і безліччю різновірств і дивних мольбищ єднаються з поганством, а лютістю перевищують диких, незважаючи, кажу, на невігластво і грубіянство, нагадати потрібно прив'язливість їхню до самих дрібниць і вигадок, за які вони вели безглузду і довголітню війну зі шведами та поляками (йдеться про помилки в титулуванні царя. – *В. III.*), відмітивши в переписці з ними дещо нескладне в словах, за що і між собою вони безперестанно б'ються і тиранствують, знаходячи в книгах своїх і хрестах щось недогідне і не за правом кожного (йдеться про розкол у російській церкві – *В. III.*). Згадати варто жадібність їхню до владолюбства і домагання, при яких присвоюють вони навіть самі царства – імперії Грецьку і Римську, – вкравши до того державний герб царств тих, тобто двоголового орла, що є начебто по наслідству їхнього князя Володимира, що був зятем царя грецького Константина Мономаха і йому належав, хоч той Володимир насправді був князь руський київський, а не московський, від скіфів він походив. Згадаймо, нарешті, непостійне правління їхнє царське і знищення самих царів, яких кількох вони самі замучили злочинно, а одного продали полякам на убій. А доказано, що там, де нема постійної релігії і добрих норівів, там і правління постійного бути не може, і русаки ваші (тобто українці. – *В. III.*) будуть плазувати між москалями, як вівці між вовків» (с. 134–135). Автор загалом вважає, що Московія порушила свої обіцянки щодо України, а Петро I українців «гнітить і озлобляє безсоромно» (с. 210).

Цю настроєність автора «Історії русів» чудово, як на нашу думку, скоментував М. Драгоманов: «Якщо автор не любив московських порядків, то цілком не як вузький український націоналіст, а як оборонець прав людини (пор. промову, що він вкладає в уста Павла Полуботка перед Петром I на с. 229–230) і навичок новішої європейської культури – й замітна річ, що його виявлення московських порядків випереджають саме ті, які висловлювали великоруські ж ліберали й „западники“». І справді, ставлення до тиранії в автора «Історії русів» послідовно негативне. Через це він докладно описує кари, яким піддано тих, кого підозрювали в симпатіях до Мазепи, зокрема в Лебедині; підкреслюється, що за участь у війні проти шведів українці залишилися «без винагороди і подяки». Він засуджує Таємну канцелярію, вважаючи, що вона була «єдина в своєму роді у світі і тільки подобала до священної римської інквізиції», а Полуботкові автор вкладає в уста слова: «Кидати народи у рабство і володіти рабами та невольниками є діло азіатського тирана, а не християнського монарха, який має славитися і справді бути батьком народів» (с. 230). Міністерську канцелярію на Україні автор називає «вчадом великої тої Санкт-Петербурзької Таємної канцелярії» (с. 238). Про українців (русів) він каже: «Відомо по історіях, що цей народ був самостійний і самодержавний із найвіддаленішої давнини під управлінням своїх князів, досить славних великими своїми діяннями та війнами. Та перше нашестя та спустошення татарське з ханом своїм Батиєм завело його в протекцію литовську, а потім у з'єднання з Польщею. Це з'єднання розрушили самі поляки нечуваним і тиранським своїм правлінням, та свободу і вольність народну відновило правосуддя Боже, подвигнувши народ до неймовірної хоробрості та мужності» (с. 135–136).

Не можна оминати тут також ставлення автора «Історії русів» до шляхетства (до речі, це виразно свідчить, що твір написав не шляхтич, ось ще одне заперечення гіпотези про авторство О. Безбородька, який був князем, і свідчення на користь А. Худорби, який походив з дрібною старшини, і дворянство його рід отримав під кінець XVIII століття, коли «Історія Русів» уже була написана): «Те шляхетство, будучи завжди в перших чинах та посадах у Малоросії і в

її військах, підводило під уряд її численні міни своїми підступами, контрактами і частими зрадами, намисленими на користь Польщі, а народу дало випити найгіркішу чашу зрадами і введеннями їх у підозру, недовіру і в найбільш тиранські за те муки, які чинив над ним за недоглядом верховний уряд, адже в сій замішанині, неладу і побоїшах у Малоросії, що були після Хмельницького, вони-бо й були причиною; і хоч які ховані були їхні сітки і підступи від народу, але він взнав винуватих, кількох знищив» (с. 120). Виходячи з цієї засади, автор виступав проти І. Виговського, хоч уславлював вірного соратника І. Виговського І. Богуна, – він, очевидно, не знав заходів гетьмана звільнити Україну від нового ярма (Гадяцький трактат); про І. Мазепу також писав, що той був «поляк», хоч до його акції союзу зі шведами ставився співчутливо. Цікаво, що невисокої думки автор і про запорожців І. Сірка та І. Брюховецького, зате свої міркування вкладав у уста П. Дорошенка і розумів, чому той увійшов у союз із турками.

Після виходу «Історії русів» у світ на О. Бодяньського почали чинити напади (скажемо, до речі, що в оригіналі твір друкували лише раз; в українському перекладі Б. Давиденка і зі вступною статтею О. Оглоблина – книга вийшла 1956 року у Нью-Йорку і, нарешті, в перекладі І. Драча в Києві, в 1991 році). Захищаючись від нападок, Осип Бодяньський писав: «У цій порі раз по раз чулися розмови, як один, другий, третій пробував видати „Історію Русів“, але надаремно, однак особливості цієї історії примушували всіх, кому траплялося читати її у списках, що ходили по руках, бажати її оголошення; виставлялися в такому оманливому світлі особливо сміливість суджень автора про події, так само, як і мова його, зовсім не схожа на мову інших такого роду історій, то й природно було зважитися: чи не можна цей заказаний плід зробити доступним усім і кожному, а не тільки тим, кому випало щастя покуштувати його. До цього приєднувалася і страшена ціна за переписку цієї історії, яка водночас вимагалася за готові вже її списки людьми, що на тому заробляли... Видання „Історії Русів“, видати яку даремно намагалися Устрялов, Пушкін, Гоголь, вдалося здійснити товариству, незважаючи на те, що з кожною книжкою „Чтений“ все більше й більше страшили всілякими страхами. Так з'явилася „Історія Русів“.

Додамо до того, що кошти на друк дав О. Бодяньському граф С. Строганов, після чого історики отримали змогу зайнятися критичним аналізом твору. Кілька фактичних виправлень зробив ще Д. Бантиш-Каменський 1830 року, загалом же Д. Бантиш-Каменський покликався на „Історію русів“ близько 90 разів у тексті та примітках. Досить точно з наукового погляду схарактеризував „Історію русів“ М. Максимович: „Історія Кониського, написана в 60-х роках минулого століття, з браку матеріалів і надміру будівельної сили, – це тільки нарис такої, дуже бажаної для нас мистецької історії українського народу, він пройнятий духом життя й означає свій предмет вірно тільки в загальних його обрисах і тільки в небагатьох деталях. У великій частині деталей вимагає він подальшої обробки та переробки. А втім, деякі деталі цього нарису історії до сьогодні не втратили своєї ціни, і сьогоднішній історик не обійдеться без них, як це видно з нових творів Костомарова, що також зайво неприхильно поставився до Кониського“. У рецензії на збірку літописів М. Білозерського М. Максимович написав, що „Історія русів“, „як народна історична думка, повна животрепетного мистецького захоплення і сторожкого, вірного розуміння істотності подій та значення осіб, а в багатьох випадках вона залишається і єдиним джерелом історичного знання“. В інших статтях М. Максимович вказав на численні неправильні й бездоказні дані з „Історії русів“ („Перші часи Київського богоявленського братства“, „Історичні листи про козаків запорозьких“).

Критично виступив з аналізом „Історії русів“ С. Соловйов у статті „Нарис історії Малоросії до підкорення її цареві Олексію Михайловичу“, тут вказано багато історичних похибок „Історії русів“. У 1849 році з'явилася стаття Клеванова (в „Московитянині“) „Про „Історію Русів“ Георгія Кониського“, в якій автор поглибив критику твору як історичного джерела, зробивши висновок, що він „ніяким чином не може бути джерелом для історика України, його

автор дав твору занадто полемічний характер і тому припустився багатьох помилок“. Критично почав ставитися до „Історії русів“ П. Куліш, який раніше так захоплювався нею. В листі до М. Погодіна 1846 року він писав: „Не розумію тільки, чому друкування історичних українських джерел почато від літопису Кониського, коли маємо джерела в строгішому смислі слова, себто історичні твори“, – і пропонував до друку „Літопис Самовидця“, вважаючи, що той був би найкращим поясненням „Історії русів“. Далі свій критицизм письменник поглибив в епілозі до „Чорної ради“, в якій говорить, що стара література послугоувалася тільки „Історією русів“, але тепер наступив „момент історичного розроблення“ і що „новий погляд на історію козацької України почав проявлятися в друкованих і рукописних творах“, тобто П. Куліш визначив кінець романтичної історіографії і початок „здорових понять про історичні явища на Україні“.

Найбільш негативно й суб'єктивно поставився до „Історії русів“ цитований нами Г. Карпов, він обкидає твір лайкою: мовляв, писала людина без таланту, роздразнена, це фальшивий твір і так далі. Попри надмірну роздратованість, Г. Карпов здійснює історичну критику фактів, уміщених в „Історії русів“, цілком забуваючи своє ж твердження, що це літературний твір і що саме так на нього треба дивитися. Зрештою, наукова критика художнього твору теж можлива. Інша справа, що критиці Г. Карпова властиві ті ж полемічні перехльости, які помічаємо і в „Історії русів“, тільки з протилежних позицій творені. Г. Карпов назвав, зрештою, „Історію русів“ „найзлостивішим політичним пасквілем“.

Згодом часткові виправлення „Історії русів“ зустрічаються в творах М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Антоновича. Дав аналіз твору і В. Іконников, який очевидними вигадками „Історії русів“ вважав дані про гетьмана Свірговського, які викликали підробку дум у гуртку І. Срезневського, про смерть К. Косинського, звернув увагу й на суперечливі дані про Наливайка, Тараса Трясила, Павлюка, Перев'язку тощо. Неточності є і в розповідях про Сагайдачного, про виникнення Богоявленського братства, в розповіді про долю і смерть Д. Многогрішного в списку козацьких полків, і так далі.

Підвів ґрунтовно резюме під дискусіями щодо „Історії русів“ Михайло Драгоманов у згаданій статті „У захист невідомого покійника автора „Історії Русів, або Малої Росії““: „Справа в тому, що „Історія Русів“, написана з гарячою любов'ю до України й у великоавтономічному та ліберальному дусі і при цьому дуже талановито, викликала у свій час, у 20—30-х роках, сильний вплив на публіку і на вчених, що писали про історію України, однак врешті вчені запримітили масу недоладностей у ній, признали її фальсифікатом і почали говорити про неї з погордою і навіть із деякою досадою. Та, здається, час би вже з повним спокоєм поставитися до цієї, в усякому разі замітної літературної пам'ятки і, вказавши на фактичні невірності, означити докладно її джерела (якими служили все-таки старовинні хроніки, а також і народна словесність), причому без сумніву осягнеться деяка кількість і вірних звісток, особливо не як наукового твору, але як політичного трактату“. М. Драгоманов заперечив думку П. Куліша, що автор „Історії русів“ був прихильник „шляхетно-сепаристичного змагання“, подавши докази про антишляхетську тенденцію „Історії русів“, і припустив, що це був „предтеча саме тієї теорії, науковим виразником якої став опісля й сам д. Костомаров“.

„Історія русів“, як ми казали, написана російською мовою. Цьому не треба дивуватися, бо в другій половині XVIII століття, особливо з шістдесятих років, почався рішучий похід російського царизму супроти залишків української автономії та культури. Книжна українська мова, як літературна, була вигнана зі стін Київської академії, було заборонено театральні вистави – особливо тут пристарався київський митрополит С. Миславський. Отже, українська мова перестала бути мовою школи, і хоч традиційно українці нелегко засвоювали російську мову, але вона була мовою освіти, тому з більшим чи меншим успіхом нею користувалися як літературною, витворивши своєрідний суржик, який ми звемо зараз „мова, наближена до російської“. Таким суржилом писали С. Дівович, Г. Максимович, інок Яків, І. Фальківський, Г. Сковорода, М. Базилевич, зрештою, згадуваний не раз на цих сторінках Георгій Кониський

(частково) та інші – це була мова справді тільки наближена до російської, бо вона вбирала в себе часом значне число українізмів. Інша група культурних діячів, котрі жили довший час у Росії, там училися чи працювали, як К. Кондратович, В. Рубан, Г. Политика, О. Безбородько, В. Капніст та інші, володіли російською мовою цілком досконало, але були зв'язані з батьківщиною, інколи дуже міцно, отже, російська мова ставала об'єктивно однією із українських літературних мов (зазначимо, що багатомовність – традиційна риса української літератури XVI–XVIII століть). Народна українська мова виганялася на периферію літературного життя, вона культивувалася в рукописних збірниках, нею писалася поезія лірична, сатирична, травестійна. Книжна українська мова твердо утримувалася хіба на Правобережній Україні (без Києва), особливо в Почаївському культурному осередку; до речі, саме тут дійшли до думки, що літературу певного типу (повчання молоді, як себе поводити; господарчі поради) треба писати народною українською мовою. Більше того, Ю. Добриловський спробував видавати народною мовою книги духовного змісту. Отже, на Лівобережжі народна мова як літературна вживалася стихійно, бо того вимагала жива практика. Це тривало аж до появи „Енеїди“ І. Котляревського, яка вчинила тут справжній переворот, але до певної міри, бо і в першій половині XIX століття російська мова ще масово вживалася серед українців як літературна, і це протяглося до кінця XIX століття, власне, до появи покоління Лесі Українки та М. Коцюбинського, які різко із цією традицією порвали. Автор „Історії русів“ належав до тих, хто російською мовою володів досконало, хоч і в нього трапляються численні українізми. На жаль, ім'я автора поки що тільки абстракція – ми не можемо дослідити, чому він писав саме такою мовою: чи вчився, чи жив у Росії, чи служив у війську, як А. Худорба; зрештою, те, що він писав російською мовою так вільно, зовсім не перешкоджало йому, як і Василеві Капністу чи Григорію Политиці, лишатися палким українським патріотом.

І ще одне питання не можна оминати увагою: негативне ставлення автора „Історії русів“ до понять „Україна“, „український“. Цілком резонно вважаючи, що Русь – це питома назва саме України, а руси – споконвічні жителі української землі, і що це ім'я було штучно, через політичні й династичні посягнення, перейнято в Московію, і, чітко розрізняючи русів від росіян та білорусів, автор „Історії русів“ анахроністично стверджував, що назву „Україна“ накиннули нашій землі поляки. Зрештою, він не міг глибше вникнути в історію цього питання, бо не володів достатнім історичним знанням. Отже, він бажав затримати за українцями їхнє давнє історичне ім'я – руси, русняки, русаки, щоб не відривати історії своєї землі від історії Київської Русі й часів давніших, а те, що нашу самоназву перехопили для себе московити, росіяни, викликає в нього законний протест. Очевидно, стійкість його у цьому питанні й зумовлювалася тим, що, за його даними, „Україна“ – назва нова, привнесена, отже, незаконна, хоч історично це було не так; принаймні знаємо, що назва „Україна“ вживалася вже у Київському літописі, та й назва „анти“ означає в перекладі із санскриту – люди, що живуть у краю, українці. Ці, однак, факти були йому недоступні.

„Історія русів“ – великий, навіть епохальний твір, незважаючи на всі його історичні неадаптованості й неточності – одна з найвидатніших пам'яток української духовності, політичного й історичного мислення, і саме в цьому її головна цінність. Людина, яка її написала, і справді горіла великою любов'ю до своєї нещасливої і поневоленої землі, отож у часи, коли все українське по-варварському нівелювалося, спромоглася на подвиг – кинути в обличчя своїм нерозумним і збайдужілим землякам (які рвалися, як писав Тарас Шевченко, до „цинових гудзиків“ і „всі ходи знали“, гризлися за маетки і зі шкури вилазили, щоб здобути російське дворянство, не гребуючи ніякими засобами, які вже й мову рідну позабували) оцей пристрасний памфлет – історичне нагадування. І хоча сам автор як людина сховався у прірві часу, але своє завдання виконати зумів, бо марно цією книгою зачитувалися (зачиняючи при цьому двері), її переписувано, плачено великі гроші за копії – не всі-бо із земляків наших духовно самознищувалися, свідомо і з власного бажання, інколи вони були іграшками в руках могут-

ньої імперської сили і не завжди свою темноту усвідомлювали, були отакими сумними „продуктами часу“ – через здобуту імперську освіту, через суспільну опінію, одне слово – через неймовірний, покладений на рідну землю гніт. Їм затуляли очі, і вони, як отой кріт із байки Г. Сковороди, чесно вважали, що ніякого сонця і світла нема та й не може існувати. І треба було тільки творів-спалахів, як „Історія русів“ чи поезія Тараса Шевченка, щоб чесніші, кращі, розумніші, совітливіші з них збагнули нарешті елементарну істину, висловлену тим-таки Г. Сковородою: „Сліпі очі, коли затулені зіниці“, а щоб прозріти, не треба багато, треба прорубати в своїй темниці вікно, і світло полетіть в неї потоком. Однією із гострих сокир, що прорубувала вікно у темниці українського народу, й була славнозвісна „Історія русів“.

А тепер розгляньмо твір як пам'ятку літературну. Перше, що впадає в очі: „Історія русів“ певною мірою вже втрачає барокову поетику, а певною – її зберігає. На відміну від тоді ж створеного літопису О. Рігельмана, не має просторого описового заголовка, зате супроводжена традиційною передмовою, витриманою в бароковій традиції, – тут викладено (як це робив і літописець С. Величко та й інші творці літописної літератури) головні постулати твору. Потому подаються джерела, критикуються польські та литовські історики за суб'єктивний огляд української історії (таке стосовно польських істориків є і в С. Величка), а також і літописи, українські (критика літописів, правда, інакша, є і у С. Величка). Говориться про „тридцять чотири криваві герці, що були при тому від військ руських супроти поляків та королів їхніх“, – отже, передмову витримано цілком у традиції барокових літописів. Автор перед собою ставить полемічні завдання, а полемічність також одна із ознак історичної барокової прози, що веде свою традицію від полемічної літератури. Затє сама структура не розкладається, як це було у С. Величка чи інших авторів, на розділи за роками, а має характер цільного трактату, побудованого, правда, хронологічно. Така традиція йде від Самовидця, а потім через Г. Граб'янку до „Короткого малоросійського літопису“; на останньому, розвиваючи його й доповнюючи, автор і будує свій твір. Отже, структурно „Історія русів“ таки витримується в поетиці офіційних козацьких літописів у послідовності: Самовидець, Г. Граб'янка, „Короткий малоросійський літопис“, „Опис“ П. Симоновського, „Історія русів“. Стиль твору охудожнений: описовий, метафоричний, динамічний, часом експресивний, полемічно загострений – на відміну від Величкового спокійного, епічного. Загалом же традиція пристрасного писання була властива бароковій літературі, особливо полемічній. Вищих форм вона досягла в І. Вишенського, А. Филиповича, в літописі Г. Покаса, творах Г. Сковороди тощо. Але одна істотна риса цих творів в „Історії русів“ відсутня: тут не знаходимо підтекстового читання, що й зрозуміло, бо творився він не як офіційний козацький, а як нелегальний твір, отже, автор міг дозволити собі висловлюватися прямо. Є й інші характерні для літописного бароко риси: введення в текст усних переказів, промов (наприклад, промови хана Іслам-Гірея, Б. Хмельницького, І. Мазепи „до всіх урядників“, П. Полуботка перед Петром І), які мають характер риторично творених подібно до зразків з підручників риторики Києво-Могилянської академії. Правда, на нашу думку, промова П. Полуботка, вміщена в нашій пам'ятці, є стилізацією справжньої промови, яку переоповідали у XVIII столітті, тобто вона типологічно подібна до барокових стилізацій документів С. Величка. Є в „Історії русів“ віршові вставки (як епітафія Б. Хмельницькому), фрагменти з новелістичним вивершенням (опис загибелі Батурина, історія поміщика Горського тощо). Уся „Історія русів“, зрештою, пересипана батальними сценами, що було також у традиції барокового літописання. Прагнув автор і до універсальності опису, бажаючи охопити всю українську історію до 1769 року включно, одначе традиційно (так робили Самовидець, Г. Граб'янка, С. Величко) центральною частиною твору роблячи Визвольну війну під проводом Б. Хмельницького. Попередні події бачилися, як передумова до цього повстання, а все, що було по ньому, як наслідки. Можна відтак упевнено сказати, що „Історія русів“ завершує ряд козацького літописання в бароковій традиції.

Як уже зазначалося, памфлетний характер „Історії русів“ чинить твір передусім літературною пам’яткою. Він, можна сказати, є своєрідною реакцією на знищення Козацької держави російським царизмом. Певною мірою він наближається до „Енеїди“ І. Котляревського, принаймні мета обох творів одна. Різницю бачимо лишень у виборі літературної форми: І. Котляревський узяв до вжитку жанр епічної поеми зі складною та вельми цікавою грою поетики низового та високого бароко з мотивами передромантичними, а автор „Історії русів“ вибрав форму політичного памфлету з використанням літописної та полемічної поетики, також із мотивами передромантичними. Відтак, коли автор „Історії русів“ оглядає всю українську історію через короткий та поширений виклад, то І. Котляревський цю ж таки історію яскраво подає засобами поетичними через так званий „похід у часі“ Енея. Про своє завдання автор „Історії русів“ прямо пише в передмові: „Пропонована тут історія малоросійська писана на два періоди, тобто до нашестя татарського екстрактом, а від того нашестя – широко і докладно“. В дискусію автор входить уже з перших рядків супротивлено до російсько-монархічного подання, що Московщина коренями загнижджена в Київській державі. Він називає історію російську власне українською, а не московською, „бо ж відомо, що початок сеї історії, разом з початком правління російського, береться од князів і князівств Київських, з прилученням до них лише одного новгородського князя Рюрика, і триває до навали татар безперервно, а від сього часу буття Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується“. Фраза, як на сучасного читача, дещо дивна, бо тут ніби визначається так звана „загальна російська історія“, а з другого боку, наголошується, що з московських земель у Київську державу входила тільки Новгородська земля. Маємо тут своєрідне змішання давньої історичної традиції, зафіксованої ще в С. Кленовича (що в Русь Московщина не входила, а тільки Новгород та Псков, а ще Білорусія), але не поминається і факт імперської історіографії, що загальна російська історія таки існує – суперечність, яка витікала із здобутої в той час російської освіченості й певного москвофільства автора, ознаки якого згодом проявлятимуться не раз. Наголошує автор і на історіософічності свого викладу: він не просто подає історичні події, але „міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові“. Про полемічність твору автор також заявляє одверто, бо скеровує свій пал проти тих письменників, які вивергнули „всі свої лайки і всілякого роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непостійним і бунтівливим хлопством“. І тут викладається провідна думка памфлету, в суті своїй гуманна і справедлива: „всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що для того воно споряджене самою природою або Творцем своїм (цікаво тут відзначити оце ототожнення Бога й Природи, властиве нашим просвітникам. – В. Ш.) достатніми знаряддями чи способами“. Саме ці засновки вводять „Історію русів“ у коло пам’яток, якими в другій половині XVIII століття розпочалася велика дискусія „Розмова Малоросії з Велико-росією“ (так назвав свій твір С. Дівович) за природне право українського народу бути серед інших народів як рівний з рівними. Це був активний політичний протест проти заковтування України Московщиною і перетворення Козацької держави в провінцію Російської імперії. Ця дискусія почалася, коли придивитися, ще в другій половині XVII – початку XVIII століття в творах І. Вишневецького, І. Максимовича, Д. Туптала, С. Климовського та інших, згодом велася Г. Кониським, С. Дівовичем, Г. Попасом, тощо і зрештою вищого свого вияву осягла в „Історії русів“ та „Енеїди“ І. Котляревського. Але знаменна річ: автор нашої пам’ятки, відстоюючи історичну назву Русі саме стосовно нашої землі в супротивленості до намірів Московщини звати й себе Руссю чи Росією, заперечує, як уже вказувалося, назву й поняття України, як ніби таку, що вийшла від „безсоромних і злостивих польських і литовських байкотворців“, котрі твердили, нібито Русь була до заведення козацтва порожня і тільки за польських королів з’являється „нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться польськими королями нові поселення і засновуються українські козаки, а до того ся земля була пустельна і безлюдна, і

козаків на Русі не бувало“. Чиниться так із цілком зрозумілих, літературних засновків, власне, з полемічною метою, щоб доказати старовічність своєї землі, а не починати історію свого народу (як це, до речі, чинили донедавна історики тоталітарного часу, що працювали в російській, імперській доктрині) з XVI століття.

Такі головні тези передмови, що увіч показують полемічне призначення твору. Саме виходячи з цього, автор, як і Г. Граб'янка, починає із предковічних часів, ведучи руський народ, тобто українців, від Афета, князя Славена, а внуком Афета нібито був князь Росс – цілком фантастична, отже, літературна концепція, так само як розповідь про академіків „головної школи, яку в слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом грецьким, невдовзі по запровадженні там релігії християнської“. Це – яскравий анахронізм, який впливає із полемічних завдань письменника й повинен довести не лише давність, а й освіченість свого народу. Витягуючи ж на світ Божий давню міфологему про Мосха чи Мосока, автор, однак, не робить його предком усіх русів, як Т. Софонович, чітко розрізняючи дві гілки східного слов'янства: по князю Русу цей народ звався роксоланами або русами, „а по князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, – московитами і москамі, від чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського“. Саме ж царство Московське автор починає з 1462 року, коли князь Іван Васильович відмовився платити данину татарам, а загалом від царювання Івана Грозного з 1547 року. Це також полемічне твердження, бо історично Московська держава постала після сепарації з Київської держави великого князівства Володимиро-Суздальського.

Своєрідну історіографічну схему будує автор, говорячи про постання Литовської держави, яка, за його твердженням, утворилася не через загарбання Литвою українських та білоруських земель, а через поєднання з ними. Відтак наміром князя Гедиміна було: „визволити їхню (тобто руську. – В. Ш.) землю від зверхності татарської і злучити її зі своєю державою під одне право та начальство“. Далі, уже цілком історично говорить: „Права ж і звичаї руські не лише підтвердив Гедимін тамошньому народові на всіх їхніх просторах, але запровадив їх на всіх своїх землях разом із письменами або грамотою руською; чому і донині в князівстві Литовському видно по стародавніх архівах і в приватних осіб старі привілеї та інші документи, писані письмом руським, а корінне право руське, відоме під іменем судних статей і в одну книгу зібране, Статутом звану, перекладено опісля з руської на польську мову“. Отже, автор „Історії русів“ уперше після М. Стрийковського на повний голос справедливо заговорив про те, що Литовське князівство мало цілком руський характер. З Литвою наш край „об'єднався і домовлявся яко вільний і свободний, а ніяк не завойований“. Так само і з Польщею, бо Литва з Польщею об'єдналися та трактатах та умовах, що рівномірно трьом народам служили». І тут помічаємо особливе явище: автор «Історії русів» від літературного памфлету, в якому важливі не історичні факти, а апіорні твердження та історіософські побудови, підіймається до рівня аналітика-історика. Принаймні при осмисленні стосунку України до Литовського князівства він стоїть куди вище від істориків XIX століття, які вже значною мірою перейняли російські монархічні історіографічні схеми.

Але далі, коли говориться про життя Русі в Речі Посполитій, історія знову поступається літературі. Автор пише про «три рівні гетьмани з правом намісників королівських і верховних воєначальників і з іменем: одного коронного польського, другого – литовського, а третього – руського»: отже, засвідчує в тому часі існування Великого князівства Руського. Проте це були тільки проекти, мрії наших державотворців (автор певно знав козацькі проекти Й. Верещинського чи, точніше, Гадацький трактат), але втілення вони не дістали. Наступна позиція знову-таки будується на літературній фікції, коли бажане видається за дійсне: козацтво подається як український різновид шляхетства. Це думка, що виникла в другій половині XVII століття серед частини козацтва, репрезентантом її в першій чверті XVIII століття був, до речі, С. Величко. Таким чином утопічне бачення Козацької держави подається як дійсне. Наступна позиція

знову історична: йдеться про різницю в статусі Галичини, яка була завойована Польщею, і земель, що з Польщею з'єдналися разом із Литовським князівством: при цьому автор цілком справедливо вважає Галичину за частину України (Малоросії) і цитує привілея Казимира Великого від 1339 року, в якому захоплення Львова подається не як акт збройної агресії, а як визволення з угорської залежності з поверненням належних прав. Цілком правильно «Історія русів» стверджує, що в Литовському князівстві Русь спершу існувала як автономне державне утворення у формі князівств.

Ми зумисне докладніше проаналізували початок твору (до речі сказати, досі ніхто не займався серйозним історичним коментуванням тексту пам'ятки), щоб показати методу творення «Історії русів»: це не так спроба відтворення минулого, як його осмислення, яке будується й історично, й антиісторично. Очевидно, це залежало від джерел, якими автор користувався, на цілком окреслених засадах: факти збиралися й групувалися для публіцистично визначеної мети: довести, що народ русів (українців, хоч цю назву автор і не визнає) – це державний, вільний і рівний із іншими народ, який ніколи не був ніким завойований, а його входження в ті чи інші державні структури були добровільними актами союзницького характеру, твореними із потреб самооборони супроти іноземних нахідників, якими бачаться татари, угорці, тобто народи етнічно чужі. Варто зазначити, що литовці не мислилися як етнічно чужі. Автор свідчить, що литовські роди через родинні зв'язки частково злилися із русами, а поляки також етнічно із русами споріднені, отже, ці народи, як пишеться в приведеному тут привілеї короля Владислава Другого Ягелона, «єдиноплемінні суть і доброю волею єдність свою уфундували й укріпили, визволившись од ярма татарського спільною раттю руською та литовською перед Гедеміна, праотця нашого, і тепер в іменах своїх і побитках да імуть руснаки свободу і волю свою».

Так само будується і власне козацька історія, яка починається, за літописною традицією, із «першого гетьмана руського Пренцлава Лянскоронського», якому надається високої достойності, бо він зять нащадка київських князів Острозьких, свояк польського короля Олександра. При цьому заснування Запорозької Січі бачиться як акт не стихійно-самооборончий, а як свідомо державницький, як зумисне створена «з козаків Малоросійських спільна сторожа між Бессарабією і Кримом, понад рікою Дніпром», яка «замінила колишню сторожу прикордонну». Отже, знову бачимо своєрідне моделювання фактів, творене із публіцистичною метою. Відтак перші гетьмани розуміються не як козацькі ватажки, яких стихійно висувала логіка подій, а як державою поставлені провідники нації, її безпосередні правителі – під королівським берлом. Щоб зрозуміти хід мислення автора «Історії русів», приведемо тут характеристику князя Дмитра Вишневецького:

«Він, бувши гетьманом в час мирний, прославився громадянськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати після руйнівних воєн, за що пошанований був „батьком народу“».

Особливо цікаво те, що автор творить не так історію, як її візію в системі тих засад історичного мислення, які мав сам. Це ще один доказ літературності цього твору: творилася умовна картина, фіктивний світ, але з використанням справжніх історичних фактів і на засадах своєрідного історіософського мислення. Чи свідомо це чинилося? Начебто ні, бо автор переконаний (чи хоче переконати читача) у достовірності своєї історії. «Історія, – пише він, – пройшовши стільки умів видатних, здається (курсив мій. – В. Ш.) мусить бути достовірною. Лише воєнні дії видадуться, можливо, декому сумнівними, бо ж занадто численні. Та, міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та

обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові, варто зробити висновок, що цього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах». Пасаж винятковий, і саме він, на мою думку, може служити ключем розуміння методи автора. Спробуймо в цих хитросплетіннях трохи розібратися.

Автор передмови вважає «Історію русів» достовірною (хоча і вживає слово «здається») через те, що вона постала із літопису, якого передав архієпископ білоруський Г. Кониський Григорію Политиці, «депутату шляхетства малоросійського», коли той виїжджався у справах «комісії для створення проекту нового укладу» і «мав конечну потребу роздобути вітчизняну історію». Отже, що ми тут бачимо? А те, що автор передмови нібито не був автором самої історії, а написав тільки передмову до неї (хоча стилістично і передмова, і сам твір тотожні і писані однією рукою). Г. Кониський передав Г. Политиці «літопис, або ж історію цю», тобто вже готовий твір, «запевняючи архіпастирськи, що вона ведена з давніх літ в кафедральному Могиллянському монастирі тямучими людьми». Отже, літопис ніби складався в різночасі впродовж довгих років. Проте «Історія русів» має досить цілне стилістичне обличчя та й увіч написана була, принаймні по війну Б. Хмельницького, одним духом. А ось як подана джерельна база літопису: «Відомості від мужів Київської академії і різних найповажніших малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свого і самі журнали достопам'яностей і діянь національних». Після того подається важлива фраза: «Та до всього вона (історія тобто. – В. Ш.) знову ним переглянута і виправлена». Ми вже говорили про авторство Георгія Кониського. Достовірність своєї історії автор свідомо спирає на містифікації: «Історія, що пройшла тільки умів видатних, здається, має бути достовірною». Оскільки «стількох умів», через які пройшла історія, як вже доведено, ніколи й не було, то легко назвати автора, виходячи із сучасних понять, облудником. Але річ у тому, що автор користувався певними джерелами, буди сам цілком переконаний у їхній правдивості. А що то за джерела, спеціалістові не так важко виявити, Вони були зовсім інші, ніж названі автором. То був «Короткий опис Малоросії», що його видав у 1777 році В. Рубан; найцікавіше, що його передав В. Рубану якраз Г. Кониський, проте зрадагував його й доповнив не він, а О. Безбородько. Отже, маємо не так містифікацію, як своєрідну химерну, шифровану барокову гру. Автор залишився безіменним тому, що й джерела, якими він користувався, були *анонімні*. Крім того, О. Безбородько, який зрадагував «Короткого Малоросійського літописа» (саме він ліг в основу «Історії русів»), серед істориків не вважався авторитетом, та й посилатися на нього не з руки, бо був діючою значною персоною. Таким чином маємо своєрідне барокове творення фіктивного світу на реальній основі, що зі звичайним облудництвом не має нічого спільного: ці містифікації, до речі, цілком подібні до Величкових. Отже, перед нами не історичний, науковий прийом, а риторичний, отже, цілком літературний.

Розглянемо іншу характерну особливість «Історії русів». Автор пише, що численність описаних воєнних дій може здатися сумнівною. І справді, в тексті багато батальних сцен. Звертає увагу, що автор пояснює часті війни русів не потребою боронитися від напасників (як це чинить хоч би С. Кленович у «Роксоланії»), а їхньою войовничою природою. Руси нібито з природи «кроволійні» («народ сей завжди майже був у війні та убивствах» – фраза історично сумнівна, але потрібна авторові для досягнення публіцистичної мети: довести – як і С. Дівович, – що українці мають велику героїчну історію). Чому він так чинить? А тому що писав книгу за часів занепаду героїчного духу народу. Ось чому створювалася героїчна візія діянь власного народу, цілком, знову-таки літературна. Відтак автор закономірно творить своєрідний міф: йому не йдеться про історичну закономірність чи достовірність, навпаки, він створює образ войовничого, історично активного народу, який не просто обороняється супроти ворогів (оборона – ознака слабкості), а й провадить агресивні воєнні дії, що властиве сильним народам. Це потрібно було авторові для пробудження народу зі сплячки, в яку на час написання твору

той потрапив, згадаймо при цьому початок діалогу «Прокинувшись, побачили славу його» Г. Сковороди, сучасника автора «Історії русів»: «Весь світ спить... Та ще не так спить, як про праведника сказано: „Коли впаде, то не розіб'ється...“ Спить, глибоко простягнувшись, наче вдарений об землю. А наставники, які пасуть Ізраїля, не тільки не будять, а ще й погладжують: „Спи, не бійся! Місце хороше, чого остерігатися?“ Говорять про мир – і немає миру». А це також завдання чисто літературне, бо своїм писанням митець хоче передусім надихнути земляків, воскресити їхню історичну пам'ять і довести, що має він віковичну потугу та державність. Таким чином «Історія русів» – твір цілком будительний, як будительними були «Енеїда» І. Котляревського та «Кобзар» Т. Шевченка. До речі сказати, свою місію він виконав сповна, правда, не в часі свого постання, а вже в ХІХ столітті, коли був відкритий вдруге, цього разу романтиками, і збудив до національного діяння зокрема М. Максимовича, М. Маркевича, а передусім Т. Шевченка.

Щоб зрозуміти до кінця оцю цілком літературну манеру, чи й поетику автора «Історії русів», розглянемо, як він описує гетьмана Євстафія Ружинського. На перший погляд, маємо повну історичну фікцію. Загалом про цього гетьмана знаємо вельми мало, але автор чинить із нього просвіченого і свідомого українського державотворця. Він нібито вчився й подорожував по чужих краях і «надбав у різних науках, особливо у військових, великих знань». Це дало йому змогу «провести в Малоросії реформу війська і влаштування його в інший од колишнього спосіб», тобто Ружинський проводить полкову територіальну організацію козацтва. Після смерті Д. Вишневецького загетьманував Є. Ружинський нібито 1514 року. Насправді Д. Вишневецький загинув у 1568 році, сам же Ружинський (Богданко) жив пізніше, принаймні відомо, що загинув він у 1576 році при облозі Аслан-городка; ніяких реформ козацького війська він не проводив, принаймні на те історичних даних нема; відповідно й описи бойових подвигів цього гетьмана наукового підтвердження також не мають. М. Грушевський про це писав так: «Пізніша традиція не тільки зробила з нього козацького гетьмана „Богданка“, головного актора Баторієвої реформи, але й оточила його масою фантастичних, героїчних подробиць, перетворила його (головно, „Історія русів“) в героя якоїсь казкової феєрії, яка дожила по різних підручниках козацької історії до дуже недавніх часів». Це з одного боку, а з другого – цей сюжет є відгуком справжньої козацької реформи, здійсненої королем Августом спершу через лист 1568 року, а потім у грамоті 1572 року. Тоді козаків вперше спробували зреєструвати, тобто вибрати з них певну частину для державної служби, вони діставали й платню із скарбу, малося також встановити і певні норми для впорядкування козацького життя. Цю реформу провів, однак, не Ружинський, а козацький гетьман Ю. Язловецький. Тоді ж було встановлено чин козацького судді, яким став Іван Бадовський. Отже, офіційно затверджувався гетьман козаків та встановлювалася козацька юрисдикція. Тут ще не йдеться про територіальний полковий поділ. Про територіальні полки вперше заговорив у 90-х роках ХVІ століття Й. Верещинський, а здійснив цей устрій вже в ХVІІ столітті гетьман М. Дорошенко, хоча факт визнання територіального козацтва (городового) знаємо ще за П. Сагайдачного – це так званий «Реверсал» 1619 року, який признав владу над козаками місцевих козацьких отаманів. Тобто в основу вищезгаданого епізоду «Історії русів» покладено не міфічні, а таки дійсні факти, але їх зсунуто у значно давнішу епоху. Відтак постать Є. Ружинського, як перед тим П. Лянцкоронського та Д. Вишневецького, фантастично згероїзовано; творилося художнє оповідання, але не у белетристичній формі, а літописній. Ясна річ, що й опис битви Є. Ружинського з татарами є грою фантазії самого автора. Але що цікаво: у 1516 році, що його описує «Історія русів», і справді було два великі напади татар в Україну, причому вдруге їх і справді погромлено; хан, правда, звався не Мелік-Гірей, а Менглі-Гірей, відбулося це на Поділлі. Ці події до Є. Ружинського, однак, не мали ніякого стосунку, бо він тоді ще не народився.

Ось така була здебільшого технологія творення описів «Історії русів», особливо в її, давньому екстрактному поданні. Маючи на меті створити героїчний образ свого народу, автор

намагається впорядкувати хронологічний ряд гетьманів: П. Лянцкоронський, Д. Вишневецький, Є. Ружинський, Венжик Хмельницький, М. Вишневецький (саме той, що його описує «Епіцедіон» 1584 року), Г. Свірговський, Федір Богдан (саме цей Богдан, правда, не Федір, і був Ружинським, в автора «Історії русів» – це різні особи). Усе це здебільшого магнати – ясна річ, що героїчні їхні подвиги є або ремінісценціями справжніх подій, або ж цілком вифантазувані; отже, створено своєрідний фіктивний світ. Далі в списку йдуть Павло Підкова (треба Іван), Яків Шах, Дем'ян Скалозуб (в думі про С. Кішку він зветься Семеном), Федір Косинський (треба Криштоф). Останній подається тут як активний супротивник унії (змішаний із Наливайком), причому цілком фантастично зветься «намісником королівським та міністром правління». Подаються ще й його промови в сенаті, яких він насправді, звісна річ, не виголошував: наводиться легенда в романтичному дусі, що він був схоплений у Бресті, і замурований в «одному кляшторі в стовп кам'яний, названий кліткою», і заморений там голодом. До речі, у згаданій тут битві під П'яткою ніби не зазнав поразки К. Косинський, а навпаки, козацьке військо перемогло польське («польські війська... були вщент розбиті і розігнані») – тобто героїчна візія, чи феєрія, за визначенням М. Грушевського, що її творив автор, не дозволяла йому визнати козацьку поразку. Це десь так, як С. Дівович писав про переможну нібито Берестецьку битву Б. Хмельницького. Наливайко тут зветься не Северин, а Павло – очевидно, автор імен гетьманів не знав і вигадував їх. Так само зі вставними документами: лист С. Наливайка, переданий через Лободу до короля польського, – типова літературна стилізація у стилі героїчного опису.

Наведемо довший уривок: «Сей народ в потребах і підмогах спільних об'єднаної нації, ознаменував себе всілякою допомогою і одностайністю союзною і братерською, а воїнство руське прославило Польщу і здивувало цілий світ мужніми подвигами своїми в герцях і в обороні та поширенні держави Польської. І хто вистояв із сусідніх держав супроти воїнів руських і їх посполитого рушення? Зазирни, Найясніший Королю, в хроніки вітчизняні, і вони засвідчать тее; поспитай старців своїх, і проречуть тобі, скільки потоків пролито крові воїнів руських за славу і цільність спільної нації польської і які тисячі і тьми воїнів руських упали вістрям меча на ратних полях за інтереси її».

Урочистий, піднесений тон цього посланця цілком у стилі риторичного мистецтва українського патріота.

Будуючи струнку схему безперервного ряду козацьких гетьманів, автор кладе початок гетьманування П. Сагайдачного на 1598 рік, хоча перші згадки про це доходять до нас із 1616 року. Про козацьких гетьманів від 1610 року нема згадок в документах; Самійло ж Кішка (в «Історії русів» Дем'ян Кушка) робиться ставлеником поляків, так само й Бородавка. Загалом твориться образ П. Сагайдачного як мудрого й розпорядливого правителя Козацької держави, але також цілком фантастично – згадати б про його нібито співробітництво з київським митрополитом Петром Могилою (П. Сагайдачний помер 1622 року, а П. Могила став митрополитом через десять років по тому, в 1632 році).

Так змальовано історію України до того часу, коли в ній з'являється Б. Хмельницький. Отже перед нами властиво не так сама історія, як її візія, якою вона марилася українському патріоту кінця XVIII століття, котрий ще пам'ятав Козацьку державу, бачив її загибель, сумував за нею і бажав її воскресити. Повторимо ще раз: його історія – це чисто літературний твір, своєрідна героїчна поема в прозі (принаймні в першій її частині) із титанічними посталями провідників, із вифантазуваним баченням самої Козацької держави, своєрідна художня модель, з'явлена не так дослідницьким розумом, як під впливом гарячого почуття та серця, причому розрахована вона на читача без достатньої історичної освіти, власне на того, який таких знань та мислення позбавлений. Відтак не самі історичні факти цікавили автора. Ставилося завдання цілком відмінне: запалити читача вогнем любові до свого народу й гордості за нього. Знову-таки: чи свідомо це чинилося, чи й автор помилявся несвідомо? Очевидячки, і так, і

так; можливо, запалював такими візіями самого себе, а отже, хотів запалити і читача. Через це ми й називаємо «Історію русів» будительським політичним памфлетом. Сатирична їдкість, притаманна такому жанру, з'явиться потім, у першій же частині наявні якості полемічні, адже не раз автор дискутує із тими чи іншими прийнятими думками й постулатами.

Головний герой твору – Богдан Хмельницький – вводиться у розповідь після Цецорської битви; ясна річ, тут він – нащадок Венжика Хмельницького, «раніше бувшого гетьмана малоросійського». Це не підтверджено історичними фактами (власне даних про те не маємо), але вельми заманливо для митця зв'язати цих однофамільців, як і спалити у мідяному біку разом із Наливайком предка Мазепи (до речі, про Мазепу-наливайківця свідчать і деякі джерела, але непевні, як вважає М. Грушевський). Б. Хмельницький же нібито родом із старовинних бояр, з рангової малоросійської шляхти, володар містечка Суботова і «за характером значив вельможу краю тутешнього» – повторимо, це тенденція першої частини твору: наголошувати, що гетьмани козацькі були вельможі. Мати Хмельницького не хто-небудь, вона донька гетьмана Богдана, звалася Анастасія, хрещений батько його – князь Сангушко. Підкреслює автор і високу освіченість майбутнього провідника України: «Всі тодішні класи наук красних пройшов він під керівництвом найліпших вчителів, щедротою придбаних. Природжена гострота і обдарованість виправдали турботи батьківські та вчительські». Знав європейські мови, латинську, грецьку, його шанувало римське духовенство та польські вельможі, навіть король Сигизмунд вирізняв. У світлі вищесказаного тенденція зрозуміла: літературний образ Б. Хмельницького твориться на ренесансних підставах титанізму, що було властиво для героїчної поезії: провідник нації не міг бути простого чи дрібно шляхетського роду.

Але це тільки заспів до розповіді про Хмельницького. Описує автор ще й козацькі повстання (також фантастично) перед Визвольною війною. Про гетьманів Тараса Трясила, Семена Перев'язку, Павлюгу (Павлюка), Стефана Острияницю (треба Якова), Карпа Півторакожуха, Максима Тулака, Івана Барабаша розказано коротко, проте безперервний ряд козацьких гетьманів продовжує витворюватися. І тільки після того починається мова про Визвольну війну, опис якої займає головну частину твору. Як у С. Величка, оповідь починається з легенд про Б. Хмельницького, але вони оповідаються інакше; згодом в тканину розповіді вставляються цілком літературні промови. Ось якими словами нібито переконував Б. Хмельницький козацьке військо, послане супроти нього поляками:

«Ми підняли зброю не задля користолюбства якого, або порожнього марнославства, а єдино на оборону Вітчизни нашої, життя нашого і життя дітей наших, а так само і ваших! Всі народи, що живуть на світі, завжди боронили і боронитимуть вічно життя своє, свободу і власність; і навіть найнижчі на землі тварини, які суть звірина, худоба і птаство, боронять становище своє, гнізда свої і немовлят своїх до знемоги; і природа з волі Творця всіх і Господа дала їм різне для того знаряддя в самих членах їх. Пощо ж нам, браття, бути нечулими і волочити тяжкі кайдани рабства в дрімоті й ганебному невільництві ще й по власній землі своїй?»

Загалом це місце вже цілком белетризовано. Після промови Б. Хмельницького «постало заворушення у війську і зчинився гамір, яко дух бурхливий; всі стали кидати зброю і волати: „Готові вмерти за Вітчизну і віру православну“». Це емоційно насичений стиль письма, який почали вживати в своїй прозі романтики.

У цьому ж таки стилі описано й смерть Барабаша. І тут історична достовірність переказів та й описів боїв сумнівна. Так, взяття у полон гетьмана польського М. Потоцького автор кладе після міфічної битви біля Кодака, котра нібито була перед Жовтоводинською, та и зветься Потоцький не Миколою, а Павлом; однак у битві під Жовтими Водами цей гетьман знову керує польським військом (а не син його, як було насправді) і знову потрапляє в полон. Звідси Хмель-

ницький іде не до Корсуня, як було насправді, а до Кам'янця-Подільського тощо. Одне слово, автор ніби цілком не дбає про достовірність опису, а тільки про ефект од нього, через що афектоване у нього все: і промови Б. Хмельницького, і батальні сцени, і ті чи інші естетичні позиції – все це, як вже було зазначено, своєрідна гра фантазії, фіктивний світ.

Я не ставлю собі за мету вимічати всі історичні помилки та перекручення «Історії русів» – великою мірою це зроблено в примітках до книги; хочу лише з'явити, що до пам'ятки треба ставитися передусім як до літературного твору. У своїй статті «У світі українського історичного оповідання», розглядаючи жанри цього виду словесності, я вказував на їхні фантазійні форми, а серед прийомів обробки історичного матеріалу щонайперше зазначив: «Це фантазія, яка твориться на основі того чи іншого документального оповідання чи факту, часто літописного... Прийом цей давній, так робили в XVII ст. автори поданих тут житій Ольги та Володимира» (с. 9); зрештою, можемо додати, житійні оповідання дуже часто розробляли саме таку поетику, коли вигадка, ба фантазія, зміщується із реальним чи з літописним текстом. Подібна поетика використовувалася і в XIX, і в XX століттях, назвати хоч би оповідання М. Обачного «Отрок» (с. 268–271) чи таку блискучу стилізацію літописного оповідання як «Євшан-зілля» Л. Мосендза (с. 271–280). Далі я вказував, що поруч із тим «творяться оповіді так само фантазійні, засновані на збірному матеріалі чи на історичній ерудиції. Іноді вони можуть бути цілком фантазійними» (с. 9). Так, у згаданому оповіданні Л. Мосендза літописна згадка про євшан-зілля виростає під пером белетриста в історію, якої фактично не було, але яка, на думку автора, могла бути, тобто історично це повна фантазія, але белетристично – фантазійне відтворення минулого. Саме такого типу історичною прозою є «Історія русів», але на своєму часовому рівні. Через це, коли б історик узявся вимічати помилки та фантазії твору, він би жажнувся, зате історика літератури не може не захопити політ фантазії автора і способи естетизування історичного буття. Отже, образно кажучи, він ніби бачить руїни величного храму, від якого залишилося тільки трохи стін, але не шукає розсипаного каміння, щоб його відбудувати за старими кресленнями, а за допомогою візійного бачення пробує відбудувати того храму в умі, при тому не знаючи гаразд законів архітектури давніх часів, бо сам він людина іншого часу. Але добре відає: храм цей був величний і чудовий, отож хоче це й довести своїм приятелям та знайомим. Ось чому козацькі гетьмани до Б. Хмельницького такі величаво-монументальні; зрештою монументально-величавим постає тут і образ головного героя твору – Богдана Хмельницького.

Уводить автор у текст і документи, зокрема Білоцерківський універсал Б. Хмельницького 1648 року. Щодо цього документа в науці точилися суперечки. Його вмістив у своєму літописі С. Величко, а в «Історії русів» подається інший його список – дехто вважав це доказом авторства Г. Политики, який мав у себе копію літопису С. Величка. Але універсал текстологічно не в усьому однаковий: у нашому випадку випущено вступну частину, інакша подається й дата – у С. Величка: червня, без вказівки дня, в «Історії русів»: травня 28-го дня – до речі, остання дата правильніша; отже, автор мав свій, дещо відмінний, список. Зрозуміло, чим той його захопив: історичними викладками і героїчно-патріотичним тоном. Загалом, цей тон домінує і в батальних картинах. Ось зразок такого опису.

«Перед сходом сонця стала велелюдна армія польська на видноті армії козацької; вона численністю своєю уподібнювалася грізній тучі, що затуляє обрій і затьмарює сонце. Вершники її, виблискуючи зброєю та багатими убраннями, являли собою лиху блискавицю, що розтинає темряву нічну; а од численної кінноти здіймалася курява і підносилася вихорами аж до хмар і тьмарила зір людський, опускаючись на землю. Гетьман, роз'їжджаючи без угаву по своїх фалангах, наказував не поспішати стріляти, а підпускати ворога на найближчу дистанцію, не дивлячись на його стрілянину та поривчастість».

Вінець образу Б. Хмельницького бачимо у вірші, що нібито був написаний на портреті, виставленому над гробом під балдахіном. Уже сама мова вірша (російська) свідчить, що його написано не в XVII, а в кінці XVIII століття, про це свідчить і розмір: 6 на 7, модний саме в час написання «Історії русів», ним, до речі, користувалися І. Фальківський, В. Капніст тощо. Отже, маємо й тут літературну фантазію. Не дивно, що Хмельницький зображається тут як герой:

Цей образ зобража козацького героя.
Подібний грекам тим, од котрих впала Троя,
Помпею й Цезарю, що славнії у Римі,
Хмельницький рівним став ділами в нас своїми.

Далі говориться про його добродійні справи, про те, що був він сином Вітчизни, а став батьком. Отже, і тут, як бачимо, образ героя у ренесансній традиції титанізується, хоча герой і не виводиться у півбоги, як князі Острозькі у С. Пекаліда.

Так виглядає перша, головна, частина «Історії русів», в якій автор до всіх гетьманів ставиться з пієтетом, видимо, прибільшуючи їхнє державне значення (виняток становлять тільки Кішка та Бородавка). Після Б. Хмельницького картина змінюється. І. Виговський у автора спершу навіть не гетьман, а тільки опікун Юрія Хмельницького, і саме Ю. Хмельницький нібито уклав Гадяцькі статті, і не в Гадячі, як свідчить їхня назва, а в Заславлі, а потім, нібито ховаючись од козацького обурення, втік на Січ. Сам текст статей переказаний вільно. І. Виговський при цьому зветься «природним поляком», що, звісно, неісторично, він походить з української польської шляхти. Подається він хитрим і віроломним, гетьманом його нібито постановив російський боярин Б. Хитрово, через це й повстав проти Виговського полтавський полковник. Отже, події переказано знову-таки фантазійно. Бачимо тут своєрідну белетристичну інтригу: одурений молодий гетьман, підступний дорадник, втеча, сховані гроші, використання сторонньої зброї підступником – все це ніби взято із драми «Про Олексія, чоловіка Божого» (70-ті роки XVII ст.): згадаймо ситуацію з Гонорієм та Аркадієм і їхнім опікуном, ситуацію тільки пристосовано до українських умов. Дивно, що навіть Віленська згода 1656 року між Польщею та Московією, яка так обурила козаків, тут подається як інтрига І. Виговського (адже був поляк, отже й віроломний, за логікою автора). В такому цілком белетризованому тоні й подається історія цього гетьмана. Полковник же Пушкаренко тут тип позитивний; звертає на себе увагу, що в цьому блоці автор постає як москвофіл (раніше такого не добачалося): і позитивна характеристика Пушкаренка, і осуд Конотопської битви, яка зветься «підлим супроти Росії учинком», і осуд Гадяцького пакту, бо він повертав Україну у союз із Польщею, – все це певним чином суперечить попереднім вільнолюбним засадам автора. Чому так сталося, своєрідна загадка. Може бути два тлумачення: перше – «Історія русів» була написана не одним автором, а кількома (про це говорив ще В. Іконников), і друге – москвофілством уже певним чином було заражено й найрадикальніші групи освіченого стану в Україні (наприклад, В. Капніст); його нема цілковито тільки в «Енеїді» І. Котляревського. Правда, описуючи подальший прихід в Україну боярина Г. Ромодановського, автор не промовчує і про його підступність та й звірства: «Він, як зустрічали його од міста з процесіями, помолившись і перехрестившись перед ними по-християнськи, пограбував опісля місто і мешканців його потатарськи». Загалом маємо в описі гетьманства І. Виговського своєрідну фабульну структуру, фактаж його дуже вже вільно використано і змодельовано.

Історія з Юрієм Хмельницьким – чергова фантазія, в основі тут – конфлікт між козаками та росіянами. Описується брутальне ставлення росіян до українців, бо «все в них робиться навперекір, а поведінка їх і розмови дихають самим лише презирством та знуцанням над тутешнім народом. Обзивання „виговцями“ та „хохлами“ є звичайними, для них титулами і назвиськами. Саму навіть релігію, або віру народу тутешнього, що була колись взірцем і колискою для

всієї Росії, таврують вони як обливальщину, що не має хрестів на шиях і складних образків у воях, і, словом сказавши, ледве признають народ сей за творіння Боже», але все це ніби викладено у листі Ю. Хмельницького, звісно, вигаданому – він потрібен був авторові для виправдання переходу нового гетьмана на бік поляків. Але і Ю. Хмельницький не є позитивний герой, його успіхи зветься «мерзенними», подається він як руйнівник рідної землі і як такий, котрий постає «супроти Отчизни». Кінцеве резюме щодо цього гетьмана нещадне, бо його гетьманство «відродило в Малоросії страшне замішання, міжусобицю і всякого роду безладдя». Історично фабула про Ю. Хмельницького – дивна суміш справжніх та вигаданих фактів, поданих доста хаотично.

Наступний сюжет про Івана Брюховецького знову-таки наскрізь літературний, герой тут так само негідник – «фаворит і зрадник», зухвалий, драпіжний, підступний та хитрий, його полковники-запорожці «зруйнували всю регулу та дисципліну військову... а замість того допущено в них яничарське вбивство, сваволю й непослух», однак військові подвиги І. Брюховецького похваляються. Яскраво, й також белетристично, описано побут цього гетьмана у Москві і прихід в Україну російських воевод з їхнім здирством та наругами, що й привело до повстання. Новела про І. Брюховецького переходить у фабулу про П. Дорошенка. Лист П. Дорошенка до І. Брюховецького – також белетристична вправа автора, але для пізнання способу політичного мислення показова:

«Народ, який довірив тобі долю свою, пролив незмірну силу крові своєї, загубив також незліченних предків своїх і нащадків на побойовищі, ведучи довголітні війни з поляками за вольність свою і свободу. Але яку він має тепер вольність і свободу? Воістину ніякої, а саму злобну химеру! Річні труди їхні і все, набуте потом їхнім, забирають у них воеводи та пристави: суд же й розправа в їхніх руках. І що ж зостається нещасному народові? Тільки злидні, туга, і стогін! Ви зі старшинами своїми збагатилися в Москві самими жінками, але й то за посаг їхній народ відплачує; і ти уподібнюєшся достеменно тому пастухові, який держить корову за роги, а інші її доять».

Смерть І. Брюховецького також подано не історично, а белетризовано. По тому твориться фабула про Д. Многогрішного, яка вклинюється у розповідь про П. Дорошенка (союз останнього з турками подається як самоохорончий акт), П. Суховія та М. Ханенка – про останніх розповідається коротко, а Д. Многогрішний ніби помер від ран, а не був, як насправді, засланий росіянами до Сибіру. Оцінка його назагал позитивна, народ його ніби оплакував, як «достойного їхнього начальника», попри свою сумирність був добрим гетьманом у війську, «визначним політиком і справедливим суддею в управлінні». Далі йдеться про І. Самойловича.

Як бачимо, розповідь про Руїну твориться своєрідними перекатами: від одного гетьмана до іншого із вставкою у текст листів, белетристичних пасажів, зокрема батальних, інтриг, змагань, але загальне настановлення до правителів Козацької держави того часу негативне (за винятком Д. Многогрішного) і суб'єктивне, факти густо змішано із фантазіями, поплутано дати; ставлення до Польщі тільки негативне, до Росії двояке, певне москвофільство змішується з різкою негацією щодо росіян. Стосовно П. Дорошенка виразної негації нема, хоча автор вважає його самозваним гетьманом (історично неправильно, бо булаву Б. Хмельницького тримав-таки він, отже, за козацьким правом, саме він і був законним наступником, але автор певним чином монархіст і вважав законним гетьмана, затвердженого монархом). Окремо вставляється фабула про І. Сірка із виславленням його подвигів, загалом цей паж витворений у стилі похвали; вводяться сюди й легендарні перекази: про скаржницю-татарку, про стосунки І. Сірка із І. Самойловичем.

Сюжет про І. Самойловича починається описом його війни з П. Дорошенком, причому правною стороною виступає таки лівобережний гетьман (позиція москвофільська). Загалом у

москвофільстві автора «Історії русів» є своя особливість: він не минає увагою злодіянь російського війська в Україні, але до царів виявляє піетет (до Олексія Михайловича та його сина Федора, наприклад). Героїчним тоном описується змагання військ І. Самойловича та Г. Ромодановського з турками в 1677 і 1678 роках (у творі падіння Чигирин неправильно позначається 1679 роком). Але більше І. Самойловичем автор не займається, хоча правління його було довголітнє, а описує тільки падіння І. Самойловича в 1687 році, справедливо вважаючи, що «вина його підходить близько тої байки, в якій вовк звинуватив вівцю за те, що вона скаламутила йому воду внизу тої річки, з якої зверху він пив». Падіння гетьмана пояснюється підступом його ворогів, а «докази здвигнув таємним ковом осавул генеральний Іван Степанович Мазепа, що давно шукав собі гетьманського титулу». Відтак починається не просто фабула, а повість (як і у випадку із Б. Хмельницьким) про Івана Мазепу.

Ввідна характеристика гетьмана починається з неправдивого твердження, що Мазепа «був природним поляком із фамілій литовських». Насправді ж він, як і І. Виговський, український шляхтич, але з Білоцерківщини, причому батько його служив у Б. Хмельницького. Але це вже тенденція така в автора (дехто з дослідників вважає: антишляхетська): коли хитрий, підступний і достойний осуду – то поляк. Загалом звістки про початковий етап життя й діяльності І. Мазепи тут чиста вигадка, підкріплена цитатою із Вольтера, з його «Історії про Карла XII», яка теж більше легендарна, як правдива; можна сказати – це вигадка в романтичному дусі. Кров Самойловичів, «безвинно пролита», кладеться на совість Мазепи, хоча їх скарали росіяни. Дуже негативно говорить автор про ніби кровожерних Мазепиних гвардійців – сердюків, однак його походи описуються позитивно, адже чинилися разом із російським військом (знову вияв москвофільства). У повість про Мазепу вклинюються сюжети про С. Палія, який подається як «великий воїн», та Петрика, що зображується татарським прихвоснем, а це свідчить: літопису С. Величка автор не знав. Усе це твориться також у москвофільській традиції. Цілковито белетристично Петрик називає себе позашлюбним сином Мазепи, хоч це оперто на історичні поголоски, романтизується при цьому історія з козаком Вечоркою, який подається тут козацьким лазутчиком. Імперіалістичні походи Петра I схвалюються, автор вивіщує «премудрість Монарха, що керував із такою розважливістю». Повстання І. Мазепи для автора – «мерзенний задум», а причиною повстання подається особиста образа (цар ударив Мазепу по щоці), а не тиранське гноблення України. Сам Мазепа – зловний, кровожерний, про що свідчить такий цілком неісторичний пасаж у дусі типового москвофільства:

«Мазепа, розчищаючи тим часом шлях, яким провадила його зайва відвага й надмірна злоба до незмірного провалля, усував од себе підозрілих йому людей, нездібних наслідувати йому в його задумах, а декому з таких людей шукав і самої смерті».

Далі йдуть приклади про Миклашевського та Мировичів.

Так само описується історія із Кочубеєм та Іскрою: смерть донощиків подається, як «тяжкий злочин Мазепин». Здавалося б, маємо елементарний, казенний, проросійський наклеп на великого гетьмана, але всі ці інсинуації покриваються сильними резонами із уведеної до тексту промови І. Мазепи «до всіх урядників, тут зібраних» – подібний прийом автор використав і в сюжеті про Ю. Хмельницького та П. Дорошенка. Ясна річ, ця промова, як і всі інші промови та листи, історично фіктивна, але ситуацію тут відбито досить точно, протилежно до власної оповіді автора. Дві могутні сили, говорить гетьман, дійшли до України, два володарі, які «подобляться найстрашнішим деспотам, яких вся Азія і Африка навряд чи коли спороджували», при цьому українцям треба подбати про самих себе. Гетьман сподівається, що король шведський подолає російського царя. Коли це станеться, то шведи віддадуть Україну у рабство полякам і вже не буде мови про права й привілеї наші, «бо ми природно пораховані будемо як завойовані». Далі йде місце, яке варто зачитувати:

«Будемо раби неключимі, і доля наша остання буде гірша за першу, якої предки наші від поляків зазнали з таким горем, що й сама згадка про неї жах наганяє. А як допустити царя російського вийти переможцем, то вже лиха година прийде до нас од самого царя того; бо ви бачите, що хоч він походить од коліна, вибраного народом з дворянства свого, але, прибравши собі владу необмежену, карає народ той свавільно, і не тільки свобода та добро народне, але й саме життя його підбиті єдиній волі та забаганці царській. Бачили ви і наслідки деспотизму того, яким він винищив численні родини найбільш варварськими карами за провини, стягнені наклепом та вимушені тиранськими тортурами, що їх ніякий народ стерпіти й перетерпіти не годен. Початок спільних недуг наших зазнав я на самому собі. Вам-бо відомо, що за відмову мою в задумах його, убивчих для нашої Отчизни, вибито мене по щоках, як безчесну блудницю. І хто ж тут не признає, що тиран, який образив так ганебно особу, що репрезентує націю, вважає, звичайно, членів її за худобу нетямущу і свій послід».

А далі – ще сильніше:

«Отже, зостається нам, братіє, з видимих зол, які нас спіткали, вибрати менше, щоб нащадки наші, кинуті в рабство нашою неключимістю, наріканнями своїми та прокляттями нас не обтяжили. Я їх не маю і мати, звичайно, не можу, отже, непричетний єсьм в інтересах успадкування, і нічого не шукаю, окрім благоденства тому народові, який ушанував мене гетьманською гідністю і з нею довірив мені долю свою. Окаянний був би я і зовсім безсовісний, якби віддав вам зле за добре і зрадив його за свої інтереси!»

Подається також визвольна програма Івана Мазепи:

«А при майбутньому загальному замиренні всіх воюючих держав вирішено поставити країну нашу в той стан держав, у якому вона була перед володінням польським, зі своїми природними князями та з усіма колишніми правами й привілеями, що вільну націю означають». При цьому вказується, що союз із Швецією не новий, його укладав ще Б. Хмельницький, відтак «нинішні договори наші з Швецією суть тільки продовження колишніх, в усіх народах уживаних. Та й що ж то за народ, коли за свою користь не дбає і очевидній небезпеці не запобігає? Такий народ неключимістю своєю подобається воістину нетямучим тваринам, од усіх народів зневаженим».

По тому подається нищівна оцінка росіян, як «народу, нічим од них не кращого, але нахабного і готового на всякі кривди, грабунки і дошкульні дорікання».

Здавалося б, маємо тут якийсь поняттєвий дисбаланс, навіть нонсенс: отак змальований І. Мазепа, як ми вище подали, і раптом така сила і правда у слові, такий високий патріотизм та самовіддача! Пояснити це можна знову-таки у два способи. Перший: коли прийняти думку, що «Історію русів» писало кілька осіб (а твір виразно розпадається на три блоки), то другий автор завершив своє писання до повстання І. Мазепи, третій же почав свою частину з опису самого повстання. Другий автор «Історії русів» не тільки ховав своє прізвище та ймення, а й уживав засобів остороги в самому тексті. Ні, не про підтексти йдеться, а лишень про самозастережні заходи – надто небезпечні речі автор зголошував. Бо й справді, царя Петра I спершу хвалять, а тоді називають, хай нібито і не в авторському тексті, найстрашнішим деспотом, що його народжувала земля. Найцікавіше ж, що так, як оце подано, І. Мазепа справді думав, з малими хіба фактологічними поправками (наприклад, наказним гетьманом був не Адамович,

а Жданович тощо) – отже, ця промова оперта на якомусь вірогідному джерелі. З другого боку, можна гадати, що автор творить образ І. Мазепи в макіавеллівському дусі, що відповідало, зрештою, образу барокової людини з боротьбою у собі лихих і добрих начал. Про психологізм образу ще рано говорити – суперечить цій думці хіба те, що назагал образи гетьманів тут одноплщинні і є носіями не так людських, як, скажемо так, ідеологічних начал, які підходять чи не підходять до світогляду автора, від цього, до речі, й залежала їхня характеристика. Хоч би як було, а можна виснувати, що «Історія русів» певною мірою таки спричинилася до бачення І. Мазепи в російській літературі першої половини ХІХ століття як «коварного злодея». Отже, образ великого гетьмана, як бачимо, таки літературний і тільки подекуди правдивий.

Разюча сцена – здобуття росіянами Батурина і різня, яку учинив тут Меншиков; зрештою, нещадна російська рука знищувала всю Україну: «Така сама доля спіткала більшу частину Малоросії. Загони війська царського, роз'їжджаючи по ній, палили й грабували геть усі оселі без винятку і правом війни, майже нечуваним. Малоросія довго ще куріла після полум'я, що її пожирало». Проте і в цьому гірка іронія та страшна правда: «Народ, зазнавши лиха безодню незглибну, на щастя (дивний цей вислів: яке тут щастя? – В. ІІІ.), приписував гіршу недолю самим шведам, ненависним йому за тії середі та п'ятниці, коли вони їли куплені в сього ж народу молоко і м'ясо». І коли б не було отого «на щастя», можна було б подумати, що автор «Історії русів» розуміє й боліє політичною сліпотою свого народу, але, на нещастя, і він, певною мірою, на ту хворобу слабував, бо зовсім не осуджує полковника Носа за дику зраду в Батурині, та й інших відступників у інших місцях. І це незважаючи на свою вільнолюбність та опозиційну настроєність й, безсумнівно, любов до Вітчизни, отже, не забуває вклонитися російському царю, отому найстрашнішому деспоту, який залив кров'ю його рідну землю. У цьому і є немала духовна й літературна вада твору. Тут він значно поступається «Енеїді» І. Котляревського, де висота і сила героїчного духу, незважаючи на приявну гіркоту, не є ущербна. Причину оцього покірливого схиляння перед немилосердним напасником розуміє й декларує сам автор «Історії русів», оповідаючи про те, що І. Мазепа в Полтавській битві участі не брав. Знову ніби нонсенс: повстав супроти деспота й тирана, поневолювача своєї землі й народу, а не воював. Ось це пояснення:

«Бо Мазепа, як усім відомо, бувши християнином глибоко побожним, що побудував своїм коштом багато монастирів і церков, *уважав за смертний гріх проливати кров своїх земляків та одновірців* (курсив мій. – В. ІІІ.) і дотримувався того з рішучою твердістю, не схиляючись на жодні переконування. А тому ніхто не докаже, щоб ті його війська причетні були бодай до одного вбивства, учиненого над росіянами».

Дивні речі! Перед цим говорилося, що І. Мазепа був немилосердний до своїх земляків, не одного вбив, а тут аж таке! До речі, це мовилося в той час, коли ті ж росіяни зовсім не зупинялися перед пролиттям крові одновірців. Зрештою, усвідомлює це й автор: «Одначе, незважаючи на те, всі полонені, що потрапили з його війська в руки росіян, зазнавали долі однакової з лебединськими мерцями».

Ще одна річ звертає на себе увагу, коли аналізуємо образ І. Мазепи в «Історії русів»: негативно описується він перед повстанням, під час же повстання веде себе гідно і шляхетно. Так само він і вмирає: «з туги, перебуваючи останні дні великим утішителем королеві шведському, що поважав його за надзвичайний розум і здорові міркування про великодушність у нещастях». А перед самою смертю нібито спалив свої папери, щоб уберегти, «многих патріотів» своєї землі.

Івану Мазепі в «Історії русів» присвячено чимало місця, тобто після Б. Хмельницького, як ми вже казали, – це другий великий герой твору. Відтак ніби дві руки його писало: одна в стилі й дусі офіційних козацьких літописів, друга в дусі героїчного звеличування гетьмана. І

можна було б з переконаністю звістити, що про гетьмана-повстанця почала писати нова рука, коли б не врізувався в цей новий текст пасаж про Орлика, який тут зветься не Пилипом, а Семеном, історично плутаний та в дусі осудів гетьманів після Б. Хмельницького. Великий оборонець прав України перед цілою Європою названий тут дурисвітом, а його дивовижна вільна акція «підлещуваннями і затіями». Про повстання П. Орлика на Правобережжі в 1711–1713 роках не говориться, при цьому автор хвалить козаків, що не слухали Орлика, «а були прихильні незмінно до правного свого начальства» (курсив мій. – В. Ш., с. 275) – позиція цілком москвофільська. Проте це не завадило авторові цілком осудно написати про окупаційні війська в Україні (російські), так званих «консистентів», з їхніми незмірними здирствами.

Наступна фабула про І. Скоропадського подає чимало цікавого фактичного матеріалу: змагання його з О. Меншиковим, і каналні роботи, на які гнали козаків, і поїздки гетьмана в Москву, і встановлення Малоросійської колегії. Загалом, після оповіді про П. Орлика розповідь набуває більш цільного, документального характеру, тут уже немає ані перекручень, ані разючих історичних помилок. Так само описано П. Полуботка і його змагання за автономні права Козацької держави; оповідається про жакливу Тайну канцелярію, допити в ній козацької старшини. Зрештою, подається знаменита промова П. Полуботка, яка, на наше переконання, не є риторичною вправою автора, а має свою документальну підставу (про це докладно я пишу в своїй «Козацькій державі»), хоча явно стилізована автором.

Промова Павла Полуботка – визначна пам'ятка українського політичного мислення, гостре звинувачення російського царизму за поневолення України, яка добровільно вступила в союз із Московщиною, а натомість по-тиранському була поневолена. Ось ці високі слова:

«Правота і лагідність, суд і милість суть єдине добро всіх монархів світу сього, і закони, що кермують усім взагалі людством і охороняють його від усякого лиха, є точне зеркало царям і володарям на їхнє становище і поведінку, і вони перші наглядачі та охоронці їм бути повинні. Звідкіля ж походить, що ти, о государю, ставлячи себе понад закони, мордуєш нас єдиною владою своєю і кидаєш у вічне ув'язнення, загорнувши до скарбниці власне майно наше?»

За великі послуги у шведській війні, говорить у промові П. Полуботок, ми «стягнули на себе зневагу та лютість, і, замість подяки та нагороди, вкинуті у найтяжче рабство, змушені платити данину ганебну й незносну, рити лінії та канали і осушувати непролазні багнища, угноюючи те тілами наших мерців, що впали цілими тисячами од тягот, голоду та клімату». Говориться і про немилосердне правління «урядників московських» у Гетьманщині. Смерть Полуботка у в'язниці – взіреть лицарства.

Наступна фабула стосується Данила Апостола. Докладно описується його вибори, і тут опис цілком історичний із цікавими розповідними пасажами, зокрема про приїзд до Києва ієромонаха Суханова та його донос на українське духовенство, через що був засланий київський митрополит В. Ванатович, чи про Тайну експедицію.

У такому ж тоні ведеться й подальша оповідь про міжгетьманство і про К. Розумовського. Дуже цікавий опис про українську депутацію до Петербурга в 1745 році з проханням відновлення гетьманства. На запитання когось із росіян, чому «ваші гетьмани... були лукаві й нещирі до Росії і намагалися їй шкодити?», Василь Гудович відповів, що малоросіяни «були вельми прихильні Росії», вони добровільно «воліли Росію перед усіма іншими народами, що їх під протекцію свою закликали, а обрали її одну на те через однородство і єдиновірство своє». Що ж до гетьманів, то В. Гудович відповів так: «Яких створили, таких і маєте. Бо то є незаперечне, що тільки ті гетьмани були нещирі до уряду російського, яких він вибрав, або вибрано на вимогу того уряду» – цей пасаж (правдивий чи ні історично це інша річ, скажемо, що більше уможливив) нам надзвичайно потрібний для зрозуміння отого дивовижного парадоксу «Історії русів», чому гетьмани до Б. Хмельницького і сам Богдан описуються в творі маєстатично, а гетьмани

пізнішого часу – негативно. Виявляється, як засвідчує промова В. Гудовича (не з'ясовуватимемо її автентичності, тут це не має значення), автор ставився пошанівно до тих гетьманів, які вибиралися вільним вибором козаків, а не були наставлені чужими правителями, бо тоді влада узурповувалася, а не була виявом справедливої волі нації. Отже, «судячи по-християнськи, можна ще сказати, що все те є тривке, що робиться справедливо, бо тут сам Бог споручитель і поборник».

Фабула про К. Розумовського так само цікава історично і оповіджена в тому ж спокійному тоні, що й сюжети про попередніх гетьманів після П. Орлика. Говориться тут і про проект перетворення Гетьманства «у спадкове герцогство Малоросійське за прикладом стародавніх спадкових князівств, що були в ній», і про підступи Г. Теплова та його записку-донос чи супліку, як зве автор: «В ній без жалю обмовлено й спаплюжено попередніх правителів і обивателів Малоросії». Говориться про недобррозичливе ставлення К. Розумовського до своїх земляків, власне, твердиться, що донос Г. Теплова ніби був з волі гетьмана, що неісторично; з цікавими подробицями віститься про набір українців у так звану «голштинську службу», про зацарювання Катерини II, про пікінерів тощо – все це важливий історичний матеріал. Загалом занепад Козацької держави сприймається автором із сумом. Так, розказуючи про пікінерів замість козацьких полків, автор констатує: «Отакою химерою приспана була пікінерія до того, що ніхто в ній більше не згадував про давні свої права та привілеї, а вихвалявся всяк нинішньою величчю». Окремим сюжетом оповідається про повстання пікінерів і розправу над ними. Також із сумом розказав автор і про падіння К. Розумовського, і про те, що старшина вже й не прагла просити про нового гетьмана: «Сим разом з вибором принишкли». Завершується твір описом правління графа Рум'янцева, за якого «народ малоросійський зазнав того спільного жеребу лихої долі!» Козацьке військо було переформоване в регулярне: «Козаків підпорядкували щодо суду і служби військовому статутіві, а тільки щодо земства і маєтків віддатися їм і родинам їхнім, за давніми правилами своїми, в повітових судах».

Отже, маємо наприкінці ніби окремих оповідний блок, третій за числом, від гетьманства І. Скоропадського до 1769 року, коли почалася російсько-турецька війна. Можна навіть гадати, що писано його іншою людиною, яка мала історичну освіченість значно вищу, ніж автор (чи два автори) основної частини, яка завершується фабулою про П. Орлика: коли в перших двох частинах маємо візію історії України, то в останній – реальний і цілком історичний опис, який можна в окремих місцях хіба уточнити.

Таким чином, «Історія русів», найбільше з усіх літописів стоїть на межі між суто літературним та історичним твором, вона використала літописну поетику і є ніби посланням до освіченого стану України, щоб не забував свого минулого, а був надихнутий подвигами предків, водночас відчуваючи катарсисний жаль з приводу тих чи інших печальних подій. Отже, три частини книги можна розглянути й так: перша по Визвольну війну включно героїчна; друга по П. Орлика включно – катарсисна; третя до кінця – жива картина сучасних авторів чи близьких до сучасних подій, про які він міг чути від самовидців чи бачити на власні очі. До речі, десь приблизно так само будував свій твір і Самовидець, тільки склавши його з двох частин. Як історична пам'ятка «Історія русів» має значення тільки в своїй третій частині, в двох перших – це література, зчаста фантазійний твір його ми тут докладно і розглянули. Попри свої слабкості й непогодження в думках та постановці проблем можемо назвати «Історію русів» одним із вражаючих творів українського бароко, який побіч із «Енеїдою» І. Котляревського, творами, Г. Сковороди та «Воскресінням мертвих» Г. Кониського належить до беззаперечних його вершин.

Валерій Шевчук

Історія русів, або Малої Росії

Передмова

Історія Малої Росії до пори нашестя на неї татар з ханом їхнім Батием злучена з історією всієї Росії, або ж вона і є єдина історія російська; бо ж відомо, що початок сеї історії, разом з початком правління російського, береться од князів і князівств Київських, з прилученням до них лише одного новгородського князя Рюрика, і триває до навали татар безперервно, а від сього часу буття Малої Росії в загальній російській історії ледве згадується; по визволенню ж її від татар князем литовським Гедиміном і зовсім вона в російській історії замовчана. Саме тому пропонується тут історія малоросійська писана на два періоди, тобто до нашестя татарського екстрактом, а від того нашестя широко і докладно.

Істориків та літописців сеї доби було в Малій Росії задосить. Але як ця країна, начеб створена або приречена на руїну од частих навал чужинців, а ще частіших наскоків та січей од народів сусідніх і, зрештою, од ненастанних міжусобиць і побоїщ, зазнала всіляких плундрувань, згуби та всеспалення і, так би мовити, залита і напоена кров'ю людською і посипана попелом, то в такій нещасній землі чи можливо було зберегти будь-що цілим? А з тої причини взято цю історію із літописів і записок білоруських, як із країни одноплемінної, сусідньої і од руїн малоросійських віддаленої.

Вченістю відомий і знатністю славний депутат шляхетства малоросійського пан Полетика, коли виряджався у справах депутатства до тої великої імперської комісії для створення проекту нового укладу, то мав конечну потребу роздобути вітчизняну історію. Він удався з приводу цього до первісного навчителя свого, архієпископа білоруського Георгія Кониського, котрий був питомим малоросіянином і впродовж значного часу перебував у Київській академії префектом і ректором.

І сей-бо архірей передав панові Полетиці літопис, або ж історію що, заповнюючи архіпастирськи, що вона ведена з давніх літ в кафедральному Могильовському монастирі тямущими людьми, які здобували потрібні відомості від учених мужів Київської академії і різних найповажніших малоросійських монастирів, а найбільше від тих, де перебував ченцем Юрій Хмельницький, колишній гетьман малоросійський, що полишив у них чимало записок і паперів батька свого, гетьмана Зиновія Хмельницького, і самі журнали достопам'ятностей і діянь національних, та й до всього вона знову ним переглянута і виправлена.

Пан Полетика, звіривши її з багатьма іншими літописами малоросійськими і знайшовши її од тих найліпшою, завше дотримувався її у довідках і писаннях по комісії. І так ся історія, пройшовши стільки умів видатних, здається, мусить бути достовірною. Лише воєнні дії видадуться, можливо, декому сумнівними, бо ж занадто численні. Та, міркуючи про становище землі сеї з-поміж народами сливе непримиренними, судячи про часи та обставини, в яких народ сей завжди майже був у вогні та плавав у крові, варто зробити висновок, що сього народу все ремесло й управа полягали у війні та убивствах. Одна Польща доказом всьому тому. Вона лише тоді була могутньою і страшною, коли мала у себе війська малоросійські; а лише скоро їх позбулася – відразу занепадати почала, а наслідки ті відомі.

Історики польські та литовські, справедливо запідозрювані у вигадках та самохвальстві, описуючи діяння народу руського, що начебто у підданстві польському пробував, затьмарювали всіляко великі подвиги його, учинювані на користь спільної Вітчизни своєї і польської. Навіть самі постанови та привілеї їхні у сій Вітчизні затаювали, наближаючи якомога народ сей до рабського стану й нікчемства. А коли дійшла повість їхня до часів гонінь і тиранств польських, на народ руський учинених з приводу вигаданої від них унії, а саме як дійшло до визво-

лення народу свого з кормиги польської власною його мужністю і майже безприкладною хоробрістю, то тут виригнули письменники тії всі свої лайки і всілякого роду неправди і наклепи на сей народ і на його вождів та начальників, називаючи їх непостійним і бунтівливим хлопством, що по сваволі і буйнощах своїх бунти і заколоти вчиняло. Але діла гетьманів руських Косинського, Наливайка, Остряниці і, нарешті, великі діла Хмельницького, листування їхні і декларації доводять вельми тому противне, і всіляка людина здорового глузду добачить в них істину несумнівну і подвиги шляхетні і справедливі; побачить притому і визнає розумний, що всіляке творіння має право буття своє боронити, власність і свободу і що для того воно споряджено самою природою, або Творцем своїм достатніми знаряддями чи способом.

Про мужність і заповзятливість народу руського даємо пораду творцям байок та критикам заглянути в історії грецькі, римські та інші іноземні; і вони їм покажуть Кагана, Кия, Оскольда, Святослава, Володимира, Ярослава та інших великих володарів, або князів руських, що воювали славно з воїнством руським в Європі, Азії, Греції і на самі столиці їхні Константинополь і Рим нападали. І хіба такий народ, який пожив дещо в поєднанні з поляками і литовцями у повсякчасних майже війнах за їхню і за свою Вітчизну, чи ж міг він загубити природну свою хоробрість, яка згодом і над самими поляками і литовцями зрештою доволі себе показала?

Але, незважаючи на все те, варто з жалем сказати, що занесені деякі безглузді речі і наклепи в самі літописи малоросійські, на нещастя, творцями їхніми, питомими русами, що необачно наслідували безсоромних і злосливих польських і литовських байкотворців. Так, приміром, в одній шкільній історійці виводиться на сцену зі Стародавньої Русі, або нинішньої Малоросії, нова якась земля над Дніпром, названа тут Україною, а в ній зводяться польськими королями нові поселення і засновуються українські козаки; а до того ся земля була пустельна і безлюдна і козаків на Русі не бувало. Але, видно, пан письменник такої нікчемної історійки не бував ніде, окрім своєї школи, і не бачив у тій стороні, що її називає він Україною, руських міст найдавніших або принаймні далеко давніших од його королів польських, себто: Черкаса, Крилова, Мишурина та старого Кодака над рікою Дніпром, Чигирина над Тясмином, Умані над Россю, Ладижина і Чагар-лика над Бугом, Могилева, Рашкова й Дубосар над Дністром, Кам'яного Затону і Білозерська у гирлі Лиману. З тих міст були деякі провінціальними та обласними руськими містами впродовж багатьох віків. Але в нього все те пустеля, і князі руські, що виводили великі флотилії свої в Чорне море із ріки Дніпра, себто з тих самих країн, які воювали на Грецію, Синоп, Трапезонт і на самий Царгород з військами саме тих областей, ним у непам'ять пущено; рівно як і сама Малоросія повернута кимось з польського володіння без зусилля і по добрій волі, а тридцять чотири кривавих герці, що були при тому од військ руських супроти поляків та королів їхніх і посполитого рушення, не заслуговують на те, щоб визнати за народом сим та його вождями за подвиги їхні і геройство належну справедливість. Одначе хто що не кажи, а кінець діло вінчає завжди.

Прийди і виждь!

Народ слов'янський, що походить од племені Афета, Ноевого сина, названий слов'янами за родоначальником і князем своїм Славеком, нащадком Росса князя, внука Афетового; Він, переселившись з Азії од часів вавилонського змішання мов, став мешкати од гір Поясних, або Рифейських, і від моря Каспійського на сході до ріки Вісли і моря Варязького на заході; і від Чорного моря і ріки Дунаю на півдні до Північного океану і Балтійського моря на півночі. Доказом тому є історія преподобного Нестора Печерського і його послідовників і попередників, які ту історію писали і які всі були академіками або членами тої головної школи, яку в слов'янах заведено було в місті Києві Кирилом, філософом грецьким, невдовзі по запровадженню там релігії християнської. А взята вона з книг священних Біблій і з старовинної багатой бібліотеки, в Києві зібраної, яка в пору нашестя варварів і од колишніх руїн загинула; від чого і самі школи ховалися в самих монастирях та підземних житлах навіть до днів руського

обраного князя, або гетьмана, Сагайдачного і митрополита київського Петра Могили, які стародавню академію Київську поновили.

Не меншим доказом означених меж слов'янських суть спорожнілі міста і румовища, слов'янською мовою пойменовані, і написи, їхніми літерами і наріччям писані на каменях, цвинтарях і статуях кам'яних; також назви рік, озер, гір та улусів, які розташовані в степах кримських, заволжанських і на острові Тамані, або на стародавньому Тмутаракані, – все це очевидно свідчить про слов'янське тамтешнє поселення. А зауважені деякими письменниками в тих межах чужоплемінні слов'янам народи, а саме: кімеріани, або готи, маїоти, гуни та інші – нарівні з ордами понтійського царя Мітрідата були перехожими через слов'янську землю та іноземні колонії, які найшли сюди зі Сходу та Півночі і по короткому тут перебуванню в країні південні і західні відійшли. Та і самі греки і генуезці, які вважалися мешканцями над Чорним і Азовським морем, були не чимсь іншим, як купцями, які оселилися за згодою слов'ян на їхніх приморських землях заради обопільної торговельної вигоди; а війни слов'ян з містами їхніми Херсоном, Феодосією та Босфором означають хіба короточасні сусідські чвари, що закінчувалися згодою.

Історики суміжних зі слов'янами народів: Птолемей, Геродот, Страбон, Діодор та інші – приписували слов'янам давність сиву, за 1610 років до Різдва Христового відому, мовлять, що вони, ведучи з сусідами безнастанні війни та переслідуючи чужоплемінні народи, які переходили їхньою землею, зайшли і переселили колонії свої за ріку Дунай, до моря Адріатичного в Іллірії і від гір Карпатських до ріки Одри; а на західних берегах Балтійського моря оселили всю Померанію, їхнім наріччям так пойменовану. Але дають ці історики слов'янським племенам різноманітні назви, залежно від способу їхнього життя і вигляду народного, приміром, східних слов'ян називали скіфами, або ж скитами, тому що жили вони мандрівним життям і часто переселялися з місця на місце; південних – сарматами, по гострих ящуриних очах з примружкою, і русами, або русняками, – за волоссям; північних, приморських, варягами називали через хижацтво і засідки, де чигали на перехожих; а всередині од тих мешканців, за родоначальниками їхніми, нащадками Афетовими, так називали: по князю Русу – роксоланами і росами, а по князю Мосоку, кочівникові над річкою Москвою, що дав їй цю назву, – москвитами і москами, від чого згодом і царство їхнє дістало назву Московського і нарешті Російського.

Самі слов'яни і того більше собі назв зробили: болгарами називали тих, які мешкали над рікою Волгою; печенігами тих, що живилися печеною їжею; полянами і половцями, що жили на полях або в степах безлісних; деревлянами – мешканців полісних, а козарами всіх тих, що їздили верхи на конях та верблюдах і чинили набіги; а сю назву дістали зрештою і всі воїни слов'янські, вибрані з їх же породи для війни та оборони Вітчизни, якій служили у власній збруї, комплектуючись та переміняючись також своїми родинами. Та коли у пору війни виходили вони поза свої межі, то інші цивільного стану мешканці давали їм підмогу, і задля цього заведена була у них складка громадська, чи податок, прозваний нарешті з обуренням даниною козарам.

Ці воїни, часто своїм союзникам допомагаючи, а паче грекам у війнах з їхніми ворогами, перейменовані царем грецьким Константаном Мономахом з козарів на козаків – і така назва назавжди вже у них залишилась. А описувані деякими письменниками війни слов'ян з печенігами, половцями, козарами та іншими слов'янськими народами і бездоказово чужоплемінними війнами звані, означають не що інше як міжусобні самих слов'ян січі за межі обласні, за відгін худоби і за інші домагання і чвари князів, що їх творили; а помилки від істориків виникли з причини множества різних назв, одному й тому самому народові приписуваних. Справедливість цього доводиться тим, що описувані вище чужоземні народи, себто готи, гуни та інші, знані з історій та переказів, звідки вони вийшли і куди пішли; а про сих нічого того немає, і начеб з неба вони впали і в землю ввійшли, не залишивши й потомства свого; такою історія ніяк терпіти не повинна, як вигаданого.

Таким чином, частина слов'янської землі, яка лежить од ріки Дунаю до ріки Двіни і од Чорного моря до рік Стиру, Случі, Березини, і Дінця, і Сиви, дістала назву Русь, а народ, що на ній проживає, названо русами і русняками взагалі. Згодом та ж сама земля поділилась назвою на Чермну, або Червону, Русь – за землею, що родить барвні трави та червець у краю полуденному, і на Білу Русь – за великими снігами, що випадають у стороні північній. Провінційними поділами тої землі були князівства: Галицьке, Переяславське, Чернігівське, Сіверське, Деревлянське і чільне, або Велике, князівство Київське, котрому вся решта підлягала. Князі, або верховні начальники, обирали були народом в одній особі, але на цілу династію, і нащадки обраного володіли за спадком. Із князів сих найзначніші за історіями: Каган, що Грецію воював і облягав флотилією своєю та сухопутним військом столичне місто Константинополь, що врятувалось дивом Богоматері; Кий, засновник міста Києва і князівства свого імені; переможні у війнах Оскольд і Дір, що славно воювали з греками та генуезцями на морі й суші, що зруйнували славні міста Синоп і Трапезонт і наголову розбили війська ворожі над рікою Осолом; Ігор, що підступно побив Оскольда і Діра і сам був убитий древлянами; Святослав, що підкорив собі болгар задунайських і жив там у місті Переяславці, в сучасному Рущуку; і Володимир, який першим хрестив усю Росію.

І сей Володимир, понад означені князівства, з'єднав всі інші слов'янські князівства, які розділилися були під різними назвами поміж його братами і родичами, був один над ними самодержець і звався великим князем руським і цариком над усіма князями; і, будучи могутнім і лихим у війнах, що безнастанно точилися з сусідами, набув од них і від народів віддалених великої поваги, чому ж всі держави запобігали його дружби, а для утримування її пропонували йому свої віри або релігії. Але він, звідавши спершу їх, слушно віддав перевагу перед усіма християнській грецької, або єрусалимського, обряду і року 988-го по Різді Христовому, вирушивши з військом до приморського міста Херсона, хрестився там од греків і побрався з грецькою царівною Анною; а повернувши до Києва, хрестив родину свою і народ. Перед хрещенням же всі слов'яни мали віру східних поган і, визнаючи єдиного Бога вседержителя, вважали символом і житлом його сонце, а знярядям гніву – його грим, або перун. Тому і вшановували сонце запалюванням вогню як його образу, вкидаючи туди початки од всього ростучого, а празник сей називаючи Купалою.

Хрещення Володимирове вважається третім в літописах слов'янських; перше у них введене за днів апостольських, благовістям апостола Андрія Первозванного, що приплив був кораблем з Чорного моря і рікою Дніпром до тої Київської гори, котра по заснуванню міста Києва завше Андрієвою горою звалася і що на ній опісля збудовано в ім'я його церкву. Сей же апостол рікою Десною був тоді і в Новгороді-Сіверському, благовістив Євангелію і дивувався з того, як тамтешній люд лазні свої уживає, де, за словами його, розпалювала кожна людина себе, немов розпечений камінь, сікла себе хворостом до знемоги, а тоді, кидаючись з шумом в річкову воду, виходила звідтіля жива й бадьора, начебто ніколи не розпалювана й не бита. Річки тії до упадку Чорного моря мали води вищі од нинішніх, і пороги на Дніпрі не були відкриті. Друге хрещення перевела баба Володимирова, велика княгиня київська Ольга, що сама хрестилася в Царгороді і була наречена по хрещенню Оленою.

Після скону Володимира Першого незабаром скінчилося і об'єднання його царства. Сини та небожі Володимирові поділили його на дванадцять князівств, залишивши ж, одначе, постарому найвищим над усіма Велике князівство Київське, де найголовніші від інших князів були: Ярослав Володимирович, який поширив і утвердив християнство, уложив через образних мужів руські закони, заснував у Києві головну школу богослов'я та інших красних наук з багатю, із Греції виписаною бібліотекою і додержував першості своєї зі славою; Володимир Другий, названий Мономахом по дідові його з матиного боку, імператорові грецькому Константинові Мономахові, по якому і він визнаний од Грецької імперії царем руським і одержав на те дідівську корону з усіма іншими царськими регаліями. Та міжособні війни за першість і

наслідство, що постали були за розподілом князівств і все тривали між князями, спершу ослабили Велике князівство Київське, а згодом і зовсім його розірвали, і з 1161 року назвалися Великими князівствами: Галицьке в Чермнорусії, Володимирське на Клязьмі і, нарешті, Московське по місту Москві. Але й ті князівства славилися першістю своєю до 1238 року; а від того року нашестя війною мунгальських татар під начальством хана їхнього Батия, онука Чингісханового, всі князівства удільні і великі зруйнувало майже дощенту; міста їхні і села сплюндровано і багато спалено; князів і воїнство вбито, а ті, що лишилися, розсіялись по віддалених північних провінціях, і від того часу більша частина руських князівств підпала в татарську неволю. І хоч князівства знову постали, та перебували вони з князями своїми в підданстві татарських ханів, які, стягаючи данину з народу, настановляли в них князів і змінювали їх на свій розсуд, що тривало аж до 1462 року, у який князь московський Іван Васильович, Третій сього імені, скориставшись зі слабості татар, які знемоглися від міжусобних війн та розділів, відмовив ханові Ахматові щорічної данини з народу і своєї покори; а внук сього князя, Іван Васильович Четвертий, названий Грозним, злучивши багато князівств руських воедино, в році 1547-му перейменував себе з князя на царя і самодержця московського, і відтоді завше вже царство Московське і його володарі сею назвою титулувались з перейменуванням, нарешті, царства Московського на Російське, яке, на відміну від Чермної і Білої Русі, звалося Великою Росією; ті ж обидві Русі вкупі названі тоді Малою Росією.

Князівства Малої Росії, зазнавши в пору нашестя Батия і його татар року 1240-го більшої поразки, аніж інші, в міру впертого їм спротиву і кровопролитних боїв, зруйновані були також дощенту; князі їхні та воїнство вибиті; міста зруйновано і спалено, і народ залишився під кормигою татарською, а дехто переховувався в Білорусії та в землі Деревлянській, чи Поліссі; найзначніші ж родини з небагатьма князівськими сімействами відійшли в сусіднє князівство Литовське, і, там перебуваючи, чимало з них споріднилися з панівними та вельможними родами тамошніми, і з допомогою такою подвигнули литовського володаря князя Гедиміна визволити їхню землю од зверхності татарської і злучити її зі своєю державою під одне право і начальство.

Тому Гедимін князь року 1320-го, прийшовши в межі Малоросійські з воїнством своїм литовським, з'єднаним з руським, що перебувало під орудою воевод руських Пренцеслава, Світольда і Блуда та полковників Громвала, Турнила, Перунада, Ладима й інших, вигнали з Малоросії татар, перемігши їх у трьох битвах і на останній, головній, над річкою Ірпінь, де убиті Тимур і Дивлат, князі татарські, принци ханські. По тих перемогах поновив Гедимін правління руське під начальством вибраних од народу осіб, а над ними поставив намісником своїм з руської породи князя Ольшанського, після якого були з тої ж породи багато інших намісників та воевод; та найзначніший з-поміж них відомий Симеон Олександрович, воевода і князь київський і случький, який відновив у 1470 році церкви і монастирі київські, які Батий сплюндровав і які понад двісті літ були порожніми. Права ж і звичай руські не лише підтвердив Гедимін тамошньому народові на всіх його просторах, але запровадив їх на всіх своїм землях разом з письменами, або грамотою руською, чому і донині в князівстві Литовському видно по стародавніх архівах і в приватних осіб старі привілеї та інші документи, писані письмом руським, а корінне право руське, відоме під іменем судних статей і в одну книгу зібране, Статутом звану, перекладено опісля з руської на мову польську, що і в самій тій книзі наприкінці надруковано.

Про таке об'єднання Русі з Литвою хоча і ведуть мову деякі письменники, що нібито князь литовський Гедимін учинив його силою зброї своєї, перемігши над рікою Ірпінь князів руських та їхнє воїнство, але це сталося з князями татарськими, а не руськими, і перекручення тієї події внесено в історію вельми грубою помилкою; адже відомо з усіх літописів і найвірідніших переказів, так би мовити, відчутним, що після підкорення ханом татарським Батием усіх князівств руських перебували вони під владою татарською: великоросійські з 1238-го, а

малоросійські з 1240 року, отже, литовському князеві року 1320-го воювати було на Русі ні з ким іншим, хіба з татарами; та й з самих трактатів, привілеїв та пактів, що з'єднують руський народ з Литвою і Польщею, видно, що він об'єднувався і домовлявся, яко вільний і свободний, а ніяк не завойований. Хоча й було трохи війська руського поміж татарами, що воювали з Гедиміном, а між начальників їх були, звичайно, і з княжого роду; але вони змушені були бути поміж них за принукою своїх володарів, воюючи за їхні інтереси, всупереч своїм, звичайно, страху ради татар, ладних сплюндрувати родини їхні і житла при найменшій підозрі. А що справді володіли татари Малоросією нарівні з іншими князівствами руськими, про те, окрім записок та переказів і окрім залишків руйнацій, що їх татари землі цій завдали, свідчать самі герби їхні магометанські, які на давніх церквах і дзвіницях попід хрестами позамишилися, себто півмісяччя, магометанством за святість шановані, які в пору татарського володіння одні встановлені були на тих будівлях з принуки їхньої, а після повалення іга татарського залишені вони спочатку в підніжжі хреста на знак знищення святині магометанської силою і знаменом хреста Господнього; згодом залишилось те звичаєвим вживанням майстрів, які хрести ті роблять заради їх прикраси.

І так Малоросія, перебуваючи в повному єднанні з князівством Литовським, зробила князівству сьому великі і важливі послуги, ратоборствуючи за нього з багатьма неприязельськими народами, а паче з неспокійними і погордливими крижаками, ливонцями і пруссами, од яких чимало учинено надбань на користь князівства Литовського як признання і подяка литовцям за допомогу їхню малоросіянам супроти татар. А коли се Литовське князівство року 1386-го, через князя свого Ягайла, Ольгердового сина і потомка Гедимінового, з'єдналося в одну державу з Польським королівством через одруження цього князя з Гедвігою, королевою польською, наслідницею польської корони, по якій і князь той, хрещений того року, лютого 14 дня, наставлений і визнаний як король польський під ім'ям Владислава Першого, то й Малоросія, під давньою назвою Русі, об'єдналася тоді разом з Литвою в королівство Польське на трактатах і умовах, що рівномірно всім трьом народам служили, в яких між розлогих засад головна полягала в сих пропам'ятних словах: «Приймаємо і з'єднуємо, яко рівних до рівних і вільних до вільних». Ту постанову час від часу кожний король при коронації потверджував під назвою «Пакта конвента»; і на підставі того за тогочасною урядовою формулою встановлені в трьох тих націях три рівні гетьмани з правом намісників королівських і верховних воєначальників і з ім'ям: одного – коронного польського, другого – литовського, а третього – руського.

На утримання гетьманів та інших важливіших урядників визначено староства, або рангові села, та інші вгіддя, а для резиденції малоросійського гетьмана призначено місто Черкас, що лежить понад Дніпром нижче Києва; провінційний же поділ землі був на воеводства і повіти, і руських воеводств засновано тоді чотири: Київське, Брацлавське, Волинське та Чернігівське, сукупно з Сіверією, названою Сіверія Дукатус. Чини урядові та самі гетьмани з урядниками міськими і земськими вибиралися з-поміж лицарства вільними голосами і затверджувалися королем і сенатом; а сенат складався з осіб, вибраних сеймом, або загальними зборами, які складали депутати, посланці народу, що складався тоді з трьох класів: шляхетства, духовенства та поспільства.

Шляхетство, за прикладом всіх народів і держав, у природний спосіб складалося із заслужених, відмінних в землі родів, і завжди воно на Русі іменувалося лицарством, що обіймало в собі боярів, які походили з князівських родин, урядників по виборах і простих воїнів, званих козаками з породи, які, видаючи з себе всі чини виборами і їх по виконанню урядів в попередне звання вертаючи, творили один лицарський стан, споконвіку тако самим їхнім Статутовим правом затверджений, і вони мали вічистою власністю своєю одні землі з угіддями, а поспільством володіли по правах і рангах, і повинність посполитих була встановлена правами. А ті, що володіли ними стосовно влади їхньої над поспільством, вважались і називались отчичами, або вотчинниками, од слова й влади, взятих од стародавніх патрицій, себто батьків

народних, які керували первісними родинами та громадами народними з сумирністю і характером батьківськими.

Духовенство, виходячи з лицарства по обранню гідних, відокремлювалось лише на службу Божу, а по земству мало одне з ними право.

Поспільством вважались купці та міщани, що мешкали по містах, а по селах вільні миряни, що платили військові оклади, та підданці болярів та урядників.

Всі вони підлягали своїм магістратам і ратушам, в яких засідали обрані ними війти та лавники, і судилися за правами магдебургії, здавна запровадженими в Польщі. При таких громадських постановах і релігія руська грецького, або ерусалимського, сповідання зрівняна з римською католицькою в однакових правах і привілеях, яко вільна і спільниця і затверджена привілеями королівськими і сеймовими конституціями.

Полуднева частина Русі, або Малоросії, себто Галичина зі своїми округами, не належить до складу нинішньої злуки Малоросії з Польщею, бо вона після навали Батия з татарами і після виснаження і винищення князів тамтешніх переходила спершу з рук в руки то до угорських, то до польських королів; нарешті дісталася зовсім Польщі на домагання спадкове королів тамтешніх, що побралися на княжнах руських галицьких. І король польський Казимир Третій, або Великий, 1339 року заволодів безперешкодно чільним її містом Львовом, князем київським Львом Даниловичем збудованим, і всією тією країною. Позабиравши в замках їхніх незліченні суми і коштовності неоціненні, ніби в придане своєї посесії, приєднав її до Польщі під однакове з нею право і поділив тоді ж на губернії, або воєводства. Тому і вельми помиляються ті письменники, які, приписуючи все завоюванням польським, вважають за одне нинішнє об'єднання з Польщею Литви і Малоросії з колишнім безпосереднім заволонням Польщею Галичини, котра в цьому об'єднанні, в договорах і пактах, при тому укладених, не мала жодної участі.

Однаке Казимир Великий, об'єднуючи Галичину з Польщею, будучи в переконанні своєї справедливості і поважаючи угорців, що завше нею цікавилися, зрівняв в усіх привілеях шляхетство і народ тамошній з шляхетством і народом польським, а рівномірно і релігію руську грецького обряду з релігією католицькою римською і утвердив все те своїми привілеями та пактами. І ся частина Малоросії, також як і вся та земля, ніколи зброєю польською упокорена не була, а лише допомогою польською і литовською визволена од інших володарів і претендентів, якими були татари і угорці. Доказом тому є, між іншим, привілей короля Казимира Великого, даний 1339 року, березня 17-го дня такого змісту: «Обачивши утиски і фрасунки люду руського, оскуділого княжатами тутешніми, і як їх нівечать королі угорські, виродки нахабних Белів і Коломанів, які здавна землю ону собічили і нищили без слухних причин, але начальством і зрадами, захищаємо і приврочуємо люд той до держави і королівства на вічні часи, яко ж єсть він нам єдиноплемінний, від одної крові нашої сарматичької породжений і нам теж крєвною посесією приналежний, поневаж ми од предків наших і княжни галицької уроджені єсьми, і прето устовуємо, жеби земля Галицька з її князівствами, поділена на воєводства і повіти, прилучена і з'єднана зоставала за Короною і державою Польською вічно і безповоротно і жеби оборона їй була певна і неодмовна. Лицарству ж руському, вйосками та околицями мешкаючому, мати права свої і свободи на добра і набутки зупельне, як се встановлено шляхетному лицарству польському, з яким єднотися тим, як з рівними і вільними у всіляких справах і урядах, і вибори судовії чинити, і в них судитися по одному праву коронному польському. Теж і поспільству бути на одних правах і повинностях з поспільством польським. А належатиме до віри, альбо релігії, католицької руської, то мати її в одному з релігією католицькою польською, яко ся здавна так вони були; а диспута о єдностях їхніх належить до капланства, а не мирського люду, яким бути межи собою злагодне і боронити Отчизну і всілякий інтерес їй справувати кождому в своїй вірі свобідно і без зневаги».

Після об'єднання Малої Росії з державою Польською першими в ній гетьманами зоставлено нащадків природних князів руських Світольдів, Ольговичів, або Олельковичів, і Острозь-

ких, які за правом спадщини, визнаним і завше шанованим королями польськими і великими князями литовськими, урядували своїм народом уже в якості гетьманів та воєвод за конституціями королівства, а не за гідністю князівською. І се продовжилось до припинення їхньої династії по чоловічій лінії, що і в Литовському князівстві з тамошніми князівськими родинами влаштовано було і так само продовжувалось. З тих гетьмануючих князів руських Венцеслав Світольдович, захищаючи воїнством своїм спільне королівство Польське від лихих тоді німецьких хрестоносців, що поширювали завоювання свої по берегах Балтійського моря, зробив першому королеві своєму Владиславу Ягайлові і всьому його королівству значні послуги. І коли року 1401-го магістра хрестоносців Магнуса опісля багатьох з ним сутичок і замирень були прислані до короля Владислава з навмисним посланцем два закривавлені мечі, що означали по-тодішньому рішучу і жорстоку війну і виклик на неї, то Венцеслав за повелінням королівським, злучившись з воїнством польським та литовським, мавши при тому свого війська тридцять сім тисяч при воєводах Ольговичу та Острогету та при полковниках Рогдаю, Полеличу, Громвалу, Колядичу і Купалдію, наступив з ними на хрестоносців побіля містечка Динабурга; і поміж тим, як вони німецькими своїми лавами оберталися і були повсякчас у рухах та обертах, Венцеслав позаду своїх військ провів значну частину піхоти під проводом Рогдая на долішній берег ріки Двіни, і звідтіль піхота, вломившись в середину табору хрестоносців, ударила на них руськими своїми списами в тил і на всі боки і зчинила серед них сум'яття, а довоколишні війська напали тоді на них з усіх боків і завдали рішучої їм поразки, так що пораховано їх убитими і полоненими до п'ятдесяти тисяч. Запаси і спорядження з усім табором дісталися здобичею переможців, і таким чином надовго хрестоносців тих приборкано.

Король Владислав, незвичайно задоволений і вдячний за такі важливі послуги гетьмана Венцеслава і всього руського воїнства, нагородив їх різними почестями і подарунками; а коли від чинів литовських були влаштовані деякі замаху на привілеї та маєтності чинів руських та їхнього лицарства, то він, на подання про те гетьмана року 1409-го, квітня 13 дня видав потверджувальний привілей на пакти об'єднання, і ось він наступного змісту: «Промислом Божеським і доброю волею нашою і станів наших народних, з'єднучи ми дідичне князівство наше Литовське і підлегли йому од своєї волі князівства руські з народом і королівством Польським, установили єсьмо на те і підписали достаточні пакти єднання. Але деякі чини литовські, як ся ускаржено нам від гетьмана руського, не уймаються ничувати зупельної єдності з ними чинів руських і шляхти тутешньої побитом – визволення їх од ярма татарів. І просто ми уставуємо і повторно стверджуємо уфундовані і укріплені пакти єднання народу руського з народом польським і литовським, і бути їм, яко рівний з рівним і вольний з вольним вічно і непреложно, і права свої руські тримати без перешкоди, якось вони слушні єсть і за тим прийняті в князівстві нашім Литовським заєдно з письмом руським, альбо слов'янським, і по них всі суди мати і справи одержувати і добрами своїми дідичними і набутими обладати і як хоча оборочати несуперечне і без перешкоди іншими правами. Теж і лицарству руському з лицарством польським і литовським єдність держати, яко рівний з рівним, на кожних справах і урядах, без жодної упреси і зневаги. А претензії альбо докори давнім порятунку люду руського од ярма татарського найбарзій ничуємо і касуємо, яко ті справи знатне одплачені і одслужоні лицарством руським проти супостатів литовських, зрадливих лівонців і тих нестатечних хрестоносців і інших наступців на Ойчизну, од яких русняки слушно нас оборонили і голови свої на плацу положили, і за докору їх строгі кари і нав'язки на винуватців укладаємо».

По смерті короля Владислава Ягайла наслідував син його старший, Владислав Другий, прозваний Ягеллоном. Він, коронований року 1434-го, найперше турбувався про збереження та утвердження постанов батька свого, за якими в князівства руські, розділені на воєводства і повіти, потвердив вибраних з тамошніх князівських та шляхетських родин воєвод, каштелянів, старост і суддів з усіма іншими урядниками, порівнюючи їх і все шляхетство, або лицарство руське, честю та вольністю з польськими чиновниками та шляхтою, і це наслідникам своїм

зберігати присягою затвердив, а виданим року 1435-го, березня 7-го дня привілеєм своїм так узаконив: «Воєводства Руські з лицарством і народом тутешнім поставляємо і утверджуємо на тих правах, привілеях і вольностях, які їм од отця нашого поставлені і утвержені при з'єднанню добровільному Русі і Литви з державою Польською, і да не важить ніхто в оних воєводствах наших ничувати прав їх і привілеїв в ділах земських і лицарських, теж і в релігіях отечеських наслідуваних, добра воля і свобода да не от'ємлеться ні насилується, і лицарство шляхетське руське з лицарством шляхетським польським і литовським, і ті народи зупельне з'єднуються, яко рівний з рівними і свобідний з свобідним і яко єдиноплемінні суть і доброю волею єдність свою уфундували і укріпили, визволившись од ярма татарського спільною раттю руською і литовською перед Гедиміна, праотця нашого, і тепер в іменіях своїх і побитках да імуть руснаки свободу і волю свою, не переслідувану і не насилуємо, і судяться в них од самих себе; а в суди земські і градські вибирають судей і урядників вільними голосами за правами своїми і статутами, які утверждаємо і захоуємо на вічні времена і за посесорів наших о них ручаємося».

За сим привілеєм і за пактами об'єднання королі польські Казимир Четвертий, брат Владиславів, Ян-Альбрехт і Олександр, сини Казимирові, ті права присягали, при коронаціях потверджували, а інші королі, що по них були, як-то Жизигмунти та інші, привілеями своїми їх поновлювали.

Король Владислав Ягеллон Другий, затвердивши розпорядження привільні внутрішні, взявся за справи зовнішні військові. Але в них настільки був щасливим та вдатним, наскільки мав у них і змінливостей; і політика його, то бадьориста, то безтурботна, упала, зрештою, на голову його, запаморочену гордливим духовенством римським. Він року 1435-го через послів своїх потвердив мир з турками, зупинивши давноминулі прикордонні чвари та незгоди. Султан їхній Амурат Перший, який провадив тоді війну з цісарем німецьким за Сербію та Угорщину, переконливо просив короля взяти поміж ними посередництво і помирити їх у їхніх незгодах або дати йому підмогу в тій війні, за те обіцяв йому великі гроші або поступку в землях, суміжних з Польщею. Король від усього того відмовився, а року 1439-го взяв сторону угорців і, виступивши з армією своєю проти турків, розбив їх двічі в Трансільванії, а, нарешті, зійшовшись з султаном на границях угорських, подолав і його у головній битві недалеко ріки Дунаю, змусивши султана з рештками армії своєї відступити за Дунай. Плодом сих перемог було те, що угорці визнали Владислава за свого короля, яким він і був у них справді протягом п'яти літ. Султан також визнав його у тій гідності і відступив йому всі свої претензії на Угорщину, а король знов уклав з султаном мир, який був затверджений з обох боків присягами і трактатами; і по тому він, нагороджуючи своє воїнство, зробив великі пожалування і дарунки чинам і війську руському, що відмінно допомагало у всіх його звитягах; а було в тих походах сорок три тисячі сімсот чоловік під командою воєвод: київського Світольдовича і сіверського Ольговського та полковників Блудича, Дулепи, Претича, Станая, Бурлія і Артазія, яким між іншими дарами королівськими жалувано від нього герби та золоті коряки на поворозах, себто на шнурах шовкових, почеплених через плече і схожих на сучасні аксельбанти або кавалерії.

Мир той довго не тривав, і король року 1444-го порушив його у найпідступніший та найганебніший спосіб. Папа римський Євгеній IV, відаючи про відвагу королівську і хоробрість його воїнства, що вперше майже перемогло так гучно сили турецькі, які жахали до того всю Європу, підмовив короля знову напасти на турків, які воювали тоді з венеціанцями та далмацькими народами, котрі, будучи християнами грецької віри, просили папу допомогти їм супроти турків, обіцяючи за те прийняти його релігію і верховне над собою ієраршество. Король відмовлявся довго великою для себе ганьбою і тяжким гріхом за віроломство і зламання присяги, учинених з султаном турецьким при укладанню з ним недавнього миру. Та папа буллою своєю розгрішив короля від усіх присяг та зобов'язань його супроти турків, запевняючи, що присяги з невірними нічого не варті і християни від них завжди можуть бути вільні. На додачу до того

прислав він легата свого кардинала Іульяна Чезаріні до короля з добрячим мішком золота, котрий ніколи з ним не розлучався, а король, зібравши зараз достатні сили і не сповіщаючи про те султана, вирушив у його провінції і, минаючи їх, яко ворог, переправився за ріку Дунай, спрямовуючи похід свій до міста Андріанополя. Султан, звідавши про нашествя на землі його короля польського з армією своєю явною війною, без оголошення на те причин, протестувався довколишнім народам, свідчився небом і землею, підносячи до них руки, і, нарешті, присягався всім, що є найсвятішим на світі, що він не подав жодних причин до заламання миру з поляками і урочистих присяг, які його ствердили, і завершив таким виразом: «Зневажили гяури свого Бога, споручителя мирних умов; тож закличу я його собі на допомогу!»

Між тим як король польський вибирав собі дорогу до Андріанополя, другої столиці султанової, і уявляв при тому безліч користей тамошніх, що можуть дістатись йому як здобич, султан Амурат, нагло перейшовши з чисельною армією Балканські гори, застав короля та армію його коло міста Варни. Бій почався і тривав з незвичайною жорстокістю турків, що злостилися на поляків за зухвале зламання ними миру, та з взірцевою мужністю військ польських, захочених попередніми перемогами. Султан безперестанку їздив по своїй армії і підбадьорював воїнів допомогою свого Аллаха, месника за віроломство, до котрого невтишно закликав; а король теж роз'їжджав по своїх військах, бадьорив їх благословінням святійшого папи і присутністю його кардинала. Нарешті споборники Аллахові перемогли послідовників папських. Армія польська була розбита і розсіяна, король убитий, а кардинал кинувся в ріку з наміром перепливти її конем, але золото, що наповнювало його кишені і обтяжувало його вершника, занурило його на дно річкове і з ним враз загинуло. Війська руські були в тій січі у числі тридцяти тисяч під проводом воеводи свого Ольговського і полковників Тризни, Гудими, Бурлія, Станая, Претича та інших. Вони по розбиттю всієї польської армії повтікали до Булгарії, а народи тамошні, будши русинам, єдиновірні і єдиноплемінні, бо з слов'янського роду з-над ріки Волги вийшли, давали їм безпечний у себе притулок, проводили їх потаємними дорогами за ріку Дунай; але з них до половини старшин і рядових загинуло в бою.

* * *

В дні короля Олександра, сина Казимира Четвертого, а брата Альбрехтового, уривалася чоловіча лінія князів руських в останній галузі її, в князеві Семенові Олельковичу, і в силу постановочних конституцій королівства, року 1506-го од лицарства першого гетьмана руського Пренцлава Лянцкоронського з родини сенаторської, зятя князя Острозького і свояка короля Олександра, за яким була одружена Олена, також княжна руська, прозвана поляками схизматичкою і тому не коронована. Сей гетьман зробив для королівства Польського великі і важливі послуги, здолавши у трьох битвах турків, татар і волохів, що нападали на Галичину й Волинь і поривалися в глиб Польщі, до столичного міста Кракова. Плодом сих перемог було відібрання від турків і татар малоросійських земель понад Дністром і в гирлі Дніпра, од часів нашествия Батиевого загарбаних. Для збереження назавжди од них границь того краю створена тоді з козаків малоросійських сильна сторожа між Бессарабією і Кримом, понад рікою Дніпром, трохи нижче порогів або за порогами, що на цій ріці, де козаки завдяки сталому перебуванню понаробили укріплення, або редути, названі «засіками», від січення дерев, вживаних на палісади, від чого згодом козаків, що там позасідали, названо запорозькими козаками, а місце перебування їх названо Січчю Запорозькою, і перші козаки замінилися другими, що з селищ їхніх відрядили. Нарешті, приймаючи прибулих до них мисливих людей з нежонатих козаків, ловлею звіра та риби, а не менше здобиччю заграничною споважених, створили велелюдне товариство козацьке; а щоб їм ніщо не заважало бути готовим до всяких затій, то вирішили ці козаки зостатися назавжди неодруженими. Таким чином завелася Січ Запорозька і замінила колишню сторожу прикордонну. Уряд, визнавши їх корисними, настановив між ними

опісля їхніх виборів старшин і головного отамана, кошовим названого, і залишив по-старому в команді гетьмана малоросійського, до якого вони і місце їх перебування належали завжди. На утримання і постачання війська того подано й приділено йому достатні землі малоросійські з угіддями обабіч Дніпра і порогів між річками Кінською, Самарою, Кальміусом, Ташликом і Бугом.

* * *

По гетьманові Лянцкоронському обрано на гетьмана князя Дмитра Вишневецького, і він, будиши гетьманом в час мирний, прославився громадянськими чеснотами, відбудовував поруйновані міста, публічні будівлі, наглядав за правосуддям і правлінням земських та городських урядників, заохочував народ до трудолюбства, торгівлі та господарських закладів і всіляким способом допомагав йому одужати опісля руйнівних воєн, за що пошанований був «батьком народу». В його часи взимку вдалося прорватися між пограничною сторожею кримським татарами на долишню Поділля, зване Побережжям. Вони там пограбували декілька містечок під час ярмарку і захопили чимало худоби; а що вони заподіювали все те в хижацький спосіб і військові команди ніде наздогнати і зловити їх не могли, то їх доля сама вкарала або несподівана жорстокість повітряних стихій. Коли верталися вони до своїх улусів із звичайною квапливістю, захопив їх у степах незвичайний сніг зі страшною завірюхою, або хугою, а тому вони ані їхати, ані шляху свого бачити не могли, а змушені були стояти по шию в снігу. Згодом по тому лютував жорстокий мороз з вітром і віщував їм неминучу загибель, і вони, порізавши своїх коней і худобу, повлазили в їхні тулуби і шукали порятунку в слабому і короткому теплі, але всі до останнього там погинули, і знайдено їх навесні більше чотирьох тисяч трупів.

* * *

По смерті гетьмана князя Вишневецького року 1514-го обрали гетьманом князя Євстафія Ружинського, котрий замолоду, навчавшись і подорожуючи довго по чужих краях, а найбільше по Німеччині та Франції, надбав у різних науках, особливо у військовій, великих знань. Першим його заходом було провести в Малоросії реформу війську і влаштуванню його в інший од колишнього спосіб. Війська тії, за стародавнім звичаєм, рахувалися в житлах своїх по околицях з одного селища і по куренях з кількох разом селищ об'єднаних, і називалися всі мешканці разом курінною, або околичною, шляхтою, служиві з них старі – товариством, а молоді – козаками. Курені і околиці управлялися обраними з них отаманами й товаришами, які й маловажні незгоди між ними розбирали та мирили їх; а по земських суперечках та назвах і по важливих справах розбиралися і судилися у повітових та городських судилищах. По службі ж відомі були хорунжими повітовими, від яких чинилися перегляди і описи козакам і їхній зброї, і у них зберігалися прапори, або хоругви повітові, під сторожею товариською, на яких герби були – з одного боку повітовий, а з другого – національний. Та коли виникала потреба збиратися війську у походи, то від хорунжих оповіщали по куренях, аби збиралося військо на призначені найвищим начальством збірні місця, якими часто бували Біловіж за Ніжином та Крилов за Дніпром та інші, де із зібраних козаків склалися полки і сотні, і в них вибиралися вільними голосами всі чиновники вищі і нижчі, які в тих чинах вважалися лише в час служби або походу, а вернувшись додому, повертались у попередній стан з назвою товаришів, себто заслужених і з увагою в голосах, якими від інших мали перевагу. Таке стародавнє заведення поводом було до багатьох свавільств та зловживань козацьких. Вони збиралися часто без заклику хорунжих, а особливо в місцевостях прикордонних, обирали начальників, складали полки, так звані охочекомонні, і чинили набіги на Туреччину, Молдавію та Крим під приво-

дом звільнення бранців з неволі, а насправді задля здобичі, від чого чимало з тими народами заводилося сварок і самих воєн.

Гетьман Ружинський з дозволу короля Сигізмунда Першого, поборюючи свавільство та безлад, заснував у Малоросії двадцять сталих козацьких полків, по дві тисячі кожний, давши їм назви найшанованіших міст, а саме: Київський, Чернігівський, Сіверський, Переяславський, Канівський, Черкаський, Чигиринський, Уманський, Корсунський, Брацлавський, Калмицький, Кропив'янський, Острянський, Миргородський, Полтавський, Гадяцький, Ніжинський, Лубенський, Прилуцький та Вінницький. Кожен полк розділив на сотні, названі також іменами міст та містечок. У кожен полк визначив вибраних товариством і козаками з-поміж заслужених товаришів полковників, сотників та старшин полкових і сотенних, які zostалися в чинах на все їхнє життя і завели чиновне в Малоросії шляхетство, або, сказати б, спадкове боярство, що залежало раніше від виборів та заслуг, за прикладом усіх інших народів і земель добровпоряджених християнських. Полки тії наповнені були й надалі поповнювались обраними з куренів та околиць шляхетськими молодими козаками, записаними в реєстр військовий до визначеного на вислугу терміну, і тому названі вони реєстровими козаками; кінна їх половина з кожного полку завжди в полі утримувала, а друга – піша – утримувала по містах залоги, а при потребі підпомагала і комплектувала перших. Одежу і зброю заведено в них легку й однакову, і вони все те за зразками собі справляли у мирний час із власного маєтку, і харчі мали з домів своїх; а на випадок війни та походів призначено платню зі скарбу малоросійського кожному козакові по червінцеві на рік та по каптанові тузинковому на два роки, а інколи й по кожухові. Старшинам сотенним вдвоє проти козака, а сотникам вдвоє проти старшин, а полковники, старшини генеральні обозні та старшини полкові – рангові села та інші наддачі. Артилерія, обози і в'юки з припасами, харчами і фуражем споряджалися від скарбу та поспільства. Зброєю були у кінноті списи, штуцери, пістолі та шаблі, а в піхоті – мушкети та кинджали, яких виписували та діставали зі Швеції та Туреччини.

Екзерциція у війську зоставалася давня з поправкою, і звичайний марш колонний звався «йти сакмою». Для маршу в небезпеці шикувалися трикутником, а з нього вишикувати фронт значило «ставати лавок»; але для атаки, а паче для оборони, заведено знов сильну з трьох шеренг «батаву», подібну в усьому до стародавньої грецької, а згодом римську фалангу, котру в цілій Європі заведено під іменем «батальйону де каре»; шикуння кінноти в піхоту відповідало сучасному драгунському пішому строю. Для влаштування охочих, або волонтерів, що завжди збиралися зі зубожілих, або так званих гультяїв, влаштовано п'ять полків охочекомонних, яких поіменовано прізвищами полковників, призначених гетьманами, і утримувано їх на сторожі прикордонній на низу річок Самари, Бугу і Дністра, і діставали вони щорічно невелику платню, а здебільше вдовольнялися вони звіриною та рибною ловлею; за поведінку їхню відповідали полковники, число ж їх невизначено, але полк вважався незбільш як на п'ятсот чоловік.

Влаштувавши таким чином військо малоросійське, коли року 1516-го хан кримський Мелік-Гірей відповідно союзу його з князем московським Васи́лієм Івановичем ішов війною на Польщу та Малоросію, то гетьман Ружинський з військами малоросійськими і польськими з наказу короля Жигмунта, виступаючи йому назустріч, зійшовся на границях малоросійських над річкою Дінцем побіля міста Білгорода, дав себе заатакувати ханові, який, звичаєм азійським, оточив його своїм військом з трьох боків. Війська гетьманські були притиснені тилом до річки та свого обозу, і татари вчинили страшний гвалт і пустили хмари стріл; кіннота гетьманська, спішившись і вишикувавшись в батаву, а піхота, вишикувана так само фалангою, зустріла натиски татарські сильним вогнем з мушкетів і гармат і, ведучи стрілянину без угаву на всю татарську потугу, завдали їм сильної поразки, і вони, відчувши свій великий погин, стали відходити. Але гетьман з місця свого не велів нікому рушати, а вдавав, начебто він лише боронитися спроможен, а не наступати; тому ж татари, протягом цілого дня творячи свої набіги, на ніч відступили на декілька верстов у степ і розташували розлогий стан свій необачно.

Гетьман, маючи своє військо невтомленим, виступив з ним опівночі в похід і, йдучи зумисне тихо, наблизився до татарського табору на світанку. А як татари звичайно тримають коней на паші, а не біля конов'язі, то гетьман вислав загін кінноти з наготовленими заздалегідь паперовими ракетами, котрі, коли кинути, могли перестрибувати з місця на місце і робити до шести пострілів кожна.

Кіннота тая, налетівши на татарський стан, запалила свої ракети, кинула їх поміж коней татарських і учинила в них велике сум'яття; вони, перелякавшись, бігали щодуху по табунові, волочили та топтали своїх вершників та сторожів, а поміж тим всі війська гетьманські, стріляючи з мушкетів та гармат, напали на татарський стан, пройшли ним наскрізь, вражаючи замішаних та знетямлених татар, і так розбили хана і його війська дощенту, забрали табір його з усім його багажем і, обтяжені користями, зі славою повернулися у свою землю.

Гетьман Ружинський, повертаючись од Білгорода руського, був зустрінутий турками і татарами, які виступили були з Білгорода, або Акермана, татарського, що в Бессарабії. Вони, довідавшись про перемогу над ханом кримським і про втрату ним всього табору його з великим багатством, задумали відібрати ті багатства у Ружинського, напавши на нього зненацька і врозполох, майже звичайний у війська, що повертається зі вдалого походу. Та Ружинський був не такий необачний, як татари собі гадали; він, довідавшись од прикордонних роз'їздів, що татари білгородські з тамошніми гарнізонними турками виступили на Очаківський степ, відразу одіслав багажі свої на Уманщину, а сам з військами, переправившись через річку Буг, засів в очеретах та байраках над річкою Кодимою. І щойно татари наблизилась до Бугу, то він, наступивши на них зненацька з усіх сторін, зіграв з ними таку роль, яку вони для нього готували, і, розбивши їх ущент, гнав недобитки до самого Акермана, відібрав у них усе, що вони мали, і помножив свою здобич, яку розділив поміж поляками і своїм військом.

З тої пори поляки, часто маючи до діла з військами малоросійськими і шануючи їхню хоробрість і мужній характер, завели з ними тісну й щирю дружбу, і багато з них служило в полках малоросійських, маючи собі за честь – навіть значне шляхетство – іменуватися козаками. Од такого загального поїменування руських воїнів козаками вийшла згодом та помилка, якої допустилися всі письменники малоросійські та польські, зазначаючи в своїх літописах та історіях, що опісля гетьмана князя Михайла Вишневецького всі інші гетьмани обиралися з простих чи реєстрових козаків. Та це вельми несправедливо і здоровому глуздові суперечне; адже козаки завжди мали в полках і провінціях своїх багато чиновників різних ступенів, якот: старшин генеральних, полкових сотенних і земських урядників. І з якої б то речі або що то за правило мимо такого числа чиновників обирати простих козаків? А коли се приписується повазі перед заслугами та гідністю, то зрозуміло, що офіцери, більше заслужені й гідні від простих воїнів, і дістали звання свої саме з тих причин; обминати ж їх на виборах гетьманських означало б щось безглузде, що лише невдоволення, обурення та міжусобиці приносить.

А ймовірно виникли у письменників такі безглузді висновки про вибори через спільне слово або назву, уживані і тепер поміж воїнством, що всілякий генерал є солдатом, а гетьман – козаком, ото ж-бо всі-всі офіцери і рядові суть воїни, і назви ті всім їм властиві і пристойні. Про козаків руських, а паче про малоросійських і про саму їхню назву дивне щось кажуть деякі письменники. Вони, немовби сперечаючись між собою, твердять: одне, що ті козаки суть заїди на Русі, то зі Скіфії, або від татар, або з Кабарди черкаської; а інші твердять, що це мовби залишки чужоплемінного народу козарського. Польські ж історики показують ще, ніби вони набиралися з різної вольниці або наволочі і заселені їхніми королями на пустельних землях внизу рік Дніпра та Бугу. Але такі безглузді думки важать більше, аніж помилки історичні, і, не шукаючи інших істин, сам глузд їх спростовує; адже те незаперечне, що кожен народ мусить мати своїх воїнів і по необхідності із самих себе, щоб довіряти свою долю та безпеку не чужоземному, а своєму воїнству, а інакше було б крайнє безумство і сама необачність, схожі на те, якби змусити стерегти шулікам голубів, а вовкам – овець. Назви ж воїнам даються звичайно

мовою кожного народу по доспіхах або узброєнню їхньому, і тому видно в одному народів жовнірів, в іншому – яничарів та спагів, а в іншому – солдатів та жандармів; а далі назви ті діляться на кінних та піших, тому також відомі назви од мушкетів – мушкетери, од карабінів – карабінери і так далі.

Таким чином, і руські воїни називалися кінні – козаками, а піші – стрільцями та сердюками, і ті назви суть власне руські, од їхньої мови взяті; наприклад, стрільці – від стрільби, сердюки – від серця, або запальчивості, а козаки та козари – від легкості їхніх коней, подібної до козиного скоку. Стосовно того, щоб вони були іноземцями або зайдами і руський народ довірив би таким волоцюгам долю свою і безпеку, того ніщо не доказує, і вигадки про те і висновки суть нерозсудливі. Також і думка польських істориків, які приписують заведення козаків їхніми королями, стосується лише нежонатих запорозьких козаків, що зібралися були на Дніпровому низу з руських охотників, про яких історія широко повідає. Осідлі ж і запасні козаки, названі від того реєстровими козаками, були всі по провінціях і повітах руських, і видно їх досі по стародавніх компутах та самих осідлостях, себто околицях та куренях. А королі польські Владислав Другий і Стефан Баторій через гетьманів своїх руських хоча і робили козакам розпорядження, але те стосувалося лише управління та комплектування їхніх полків, кінних козацьких та піших сердюцьких, котрі набиралися із козацьких родин, які мешкали околицями та куренями своїми у всіх воеводствах руських; і стосувалося це до примноження їхніх чиновників та урядників, але жодним чином не до нових заведень козацтва, про що свідчать самі тих козаків привілеї та універсали, тут описані. Коли ж вважати первісне козацтво від скіфів та козарів, то вийде все те саме, що вони пішли од свого племені слов'янського, бо відомо, що скіфи, або, кажучи правильніше, скити, були слов'янами, себто людьми, котрі замешкували над Волгою і на Кавказі, а козари, властиві предки руських козаків, мешкали по всій Русі як вибрані з того ж таки народу на службу Вітчизни.

Черкасами називали й писали всіх майже малоросіян, а не самих лише козаків; але називали їх так лише великоросіяни на відміну від своїх мешканців і давали їм назву за чільним їхнім містом Черкасом, що стоїть над рікою Дніпром, де гетьмани руські мали резиденцію і де був верховний трибунал тої землі. Давати ж народам назви за чільними їхніми містами – звичайна річ у цілому світі. Так називали москалями всіх росіян за містом їхнім Москвою, і царство те довго такою назвою титуловано; також називають нині генуезців, венеціян та інші народи за їхніми містами. Коли ж запитати ще, чому місто Черкаськ названо Черкасом, то вже тонкість ця буде такою нерішучою, якби й про багато інших міст на світі, що не мають відомостей про початок своєї назви. Але то вже справедливо, що народ черкаси, який за Азовським морем та за рікою Доном проживає і на який багато хто з письменників вказує, ніколи на Русі міст на своє ім'я не будував та і в себе їх не має, і той народ виглядом своїм і місцем проживання свого в межах слов'янських, себто між стародавнім князівством Тьмутараканським і рікою Волгою, справедливніше може вважатися походженням своїм од племен слов'янських, які змішалися з грузинами і татарами, аніж від нього виводити воїнів слов'янських, від черкасів численніших на цілі мільйони, які виставляли на війну великі свої армії.

Стосовно ж татар, то вони, будши зайдами в землі руській, натурально воїнів своїх русинам не давали, а навпаки, з їхніми воїнами вели повсякчас війни і ніколи з народом руським не мішалися, отож-бо козаки руські від них походити аж ніяк не могли.

* * *

По скону гетьмана князя Ружинського року 1534-го вибрано гетьманом із осавулів генеральних Венжика Хмельницького. Він, діставши повеління від короля Жигмунта Першого відбивати військом велику орду татарську, яка збиралася була з Криму й Бессарабії і пробивалася через Молдавію та Волинь до Польщі на грабїж та її спустошення, виступив з військом

своїм реєстровим на Волинь, а охочекомонні полки і запорозьких козаків, розчленивши на багато ватаг, розіслав для прикриття кордонів з того боку, звідки йшли татари, повелівши їм нападати на татар в часи їхніх походів та нічлігів і відходити від них, подаючись до головного війська. Татари, обдурені такими маневрами, вважаючи всі війська, що нападали на них, мало-значущими, які їм відбити і прогнати завжди можна, йшли далі безпечно і насунулись на табір гетьманський біля міста Заславля. Гетьман, перед тим укріпивши табір свій вагенбургом, побудованим з обозу, і залишивши в ньому трохи піхоти з важкою артилерією, сам з усім головним військом сховався за гаями та пасіками міськими. І як тільки татари оточили за своїм звичаєм обоз козацький і почали перестрілку, зчинивши великий гвалт, то гетьман, виступивши із закритого місця, ударив з тилу і по флангах ворога і, зробивши один залп з мушкетів та гармат, почав тяти списами та шаблями. Татари, вражені несподіваним нападом і будучи збиті сильним залпом і оточені з трьох сторін військами, злякалися, замішалися і розбіглися врозтіч полями. Гетьман, негайно відрядивши призначені перед тим війська, велів їм гнати і вражати татар заду і, відаючи про татарську хижачку звичку зручно на бігу з'єднуватись, обертатися і нападати, наказав своєму війську в жодному разі не розсипатись поодиночі, а триматись кошів, що значить сучасні взводи або плутонги; сам же з головним корпусом ішов серединою і відбив всі татарські в'юки з запасами. Татари не поминули нагоди на бігу з'єднатися і, обернувшись, напасти на все військо. Але в гетьмана готова була для цього сильна батава з артилерією, котра негайно їх відбивала і змушувала тікати. І, таким чином, гетьман, розбивши та розсіявши татар, повернувся зі славою і великою здобиччю до Заславля і дістав від короля вдячні похвальні листи, а від поляків всюди, куди приходив, тріумфальні зустрічі.

У дні гетьмана Венжика на головному сеймі, який був тоді у Варшаві, коли про зрівняння литовського і руського шляхетства зі шляхетством польським подані були на підтвердження колишні основні привілеї і всі законоположення, то король Сигізмунд Август, підтверджуючи і підставовуючи їх на всій давній основі, виданим року 1563-го, червня 7-го дня привілеєм, поміж іншим узаконив: «Дозволяємо лицарству литовському і руському привілеї прав і вольностей земських внести і вписати в новостворений статут таким чином, як і в Короні Польській вони вписані, і рівномірно вживати, вольностями своїми користуватися і мати, так, як і раніше цього всього, чин лицарський шляхетський обох народів, литовського і руського, те вживати і користуватись». А коли на другому головному сеймі, що після того був, від депутатства руського появилися подання про домагання деяких чинів литовських, а паче тих, що були в землі Руській по виборах на урядуванні, поспільства руського на вічне послушенство, то той же таки король Сигізмунд Август, повторюючи і потверджуючи всі попередніх королів польських привілеї, в даному від себе року 1569-го, червня 7-го дня привілеї так узаконив: «Землю Руську і князівство Київське і всіх тих земель жителів узагалі і кожного особливо од послуху, володіння, посад і повелінь Великого князівства Литовського на вічні часи вилучаємо, звільняємо і до Польського королівства, як рівних до рівних, вільних до вільних і як власний і справжній до першого і то власного тіла і голови, з усіма взагалі і з кожним особливо, з містами, містечками, селами, повітами, або уїздами, і всіма їхніми, які б не були, маєтками, тую землю і князівство Київське вищезгаданій Короні, або королівству Польському, прилучаємо і з'єднуємо».

* * *

Після смерті гетьмана Венжика Хмельницького гетьманом був вибраний із воевод князь Михайло Вишневецький. Він 1569 року дістав повеління від короля Сигізмунда Августа йти з військом малоросійським на оборону від турків і татар обложеного ними міста Астрахані на підмогу військам царя московського Івана Васильовича Грозного, якому король завдячував повернення Польщі завойованого царем міста Полоцька з його околицями. За цим повелінням гетьман з полками реєстрових козаків вирушив у похід з міста Черкаса, і, йдучи походом, при-

еднав до себе прикордонні охочекомонні полки і частину запорозьких козаків, і з тими силами, пробираючись степами, досяг міста Астрахані, а там, оглянувши табори турецький і татарський, що стояли нарізно побіля міста, розташував і свій табір геть вище від ворожих над рікою Волгою і, укріпивши його шанцями та артилерією, звелів робити наїзникам своїм часті шарміцелі, або перестрілки, біля таборів ворожих, а сам тим часом з сильним корпусом кінноти кожен день наїздив на табір турецький і, обходячи його навколо з мушкетною перестрілкою, до свого табору повертався. Гетьман, продовжуючи такі наїзди декілька днів, вислав однієї ночі надійного старшину у місто з наказом, щоб гарнізон і мешканці в призначений їм день зробили вилазку з міста і розпочали фальшиву атаку на турецькі шанці, що були між містом і їхнім табором. Старшина, який повернувся з міста і який переліз вночі в обидві сторони, запевнив гетьмана, що міщани і гарнізон готові виконати наказ. Гетьман зробив таке саме розпорядження і допоміжним московським військам, що окопалися на одній Волзькій косі, щоб вони в той самий день підступили піші під табір татарський і займали б його своєю атакою.

За цим розпорядженням першого ранку на світанні виступив гетьман з кіннотою вишикуваною лавою, або довгим фронтом, а позад неї товстою фалангою вишикувались п'ятнадцять тисяч піших козаків, озброєних списами, шаблями та мушкетами. Кіннота йшла спереду і з флангів, закриваючи піхоту, і як тільки корпус той стало видно з міста, то громадяни з гарнізоном зробили вилазку за умовою, з великим криком і пальбою розсипались побіля шанців турецьких, вдаючи, що їх оточують. Гетьман зі своїм корпусом наближався до табору турецького, і турки, бачивши і гадавши собі, що він просто роз'їжджає, як і раніше, анітрохи на нього не вважали, а бігли великими юрбами з табору до шанців на допомогу своїм військам. Корпус, ставши на найближчій дистанції від табору, миттю розбігся і дав місце піхоті, котра з можливою рвучкістю вдарила по табору, вдерлася в нього, заволоділа гарматами і, проходячи по ньому, разила турків, які зовсім не сподівалися такого нападу. Втекли з табору турки дали знати в шанцях про свою поразку, і звідти юрбами поспішали визволяти табір. Але козаки, засівши в ньому, зустріли їх з окопів артилерією і пострілами з мушкетів так вдало, що більша частина загинула на місці, а решта в замішанні не знали, куди тікати. Гетьман з кіннотою, напавши на них саме в той час, побив їх удруге і прогнав до табору татарського, куди тікали і турки, що залишилися в шанцях, а громадяни з гарнізоном зайняли шанці майже без жодного спротиву. І таким чином Астрахань від облоги визволено. Турки, діждавшись ночі, пішли до своїх черкеських кордонів, а татари їх прикривали. Гетьман Вишневецький, здобувши біля Астрахані в таборі турецькому велику здобич, поділив її поміж військами своїми та московськими, віддавши цим останнім і всю важку артилерію турецьку, але відділивши при тому частину здобичі на скарб малоросійський. Вчинком таким війська малоросійські, а паче козаки запорозькі та охочекомонні, вельми засмутились і явно ремствували на гетьмана, і однієї ночі, відділившись, їх понад п'ять тисяч чоловік полишило табір гетьманський. Проходячи вниз рікою Доном, зупинилися в гирлі його на одній косі вище від міста Азова, на супротивному його березі, і побудували там місто Черкаськ по імені свого міста Черкаса, де, залишившись вони назавжди, жили спершу без жінок, за прикладом запорожців, опісля, запросивши до себе донських козаків, що малим числом проживали в своєму містечку Донському, на місці нинішнього Донського монастиря, поєдналися з ними і пережилися, прийнявши всі звичаї тих козаків і зробивши місто те головним всьому війську донському, що від них і від одноземців, які до них приходили, значно примножилося.

* * *

На місце Вишневецького, що вибув з посади гетьманської, висланий од Корони в краї зарубіжні, року 1574-го обрано на гетьмана обозного генерального Григорія Свірговського. Він, по волі Речі Посполитої Польської, яка керувала через міністрів своїх Польщею по виїзді

з неї короля Генріха у Францію, закликаний був господарем Волоським Йоанном Липулою на допомогу народові його супроти турків, що на нього нападали, і, вступаючи в Молдавію з військом малоросійським, дав першу баталію туркам біля міста Сороки 23 квітня 1575 року, де, розбивши турків ущент, поклав головного пашу їхнього Кара-Мустафу і багатьох з ним чиновників турецьких і випровадив їх з багатьма прапорами та здобиччю до Варшави. Опісля такої звитяги розділив гетьман війська свої надвое; і одну частину під командою полковника Сави Ганжі вирядив до чільного міста волоського Бухареста, а з другою пішов сам через Ясси до Галаців; тим часом послав нарочного на Січ Запорозьку з наказом до кошового Феська Покотила, щоб він вислав піхоту свою човнами на Чорне море і наказав не допускати десантів турецьких у Дунай і Дністер. Кошовий зладив ту експедицію в найліпшому порядку, і вона принесла сухопутному війську великі вигоди. Запорожці, розїжджаючи своїми човнами по Чорному морю і в гирлах обох рік, перехопили й полонили багато суден з військом та військовим припасом, а ввійшовши в Дунай, багато прибережних фортець і селищ поруйнували й попалили. Гетьман і Ганжа з військами своїми, проходячи Молдавію та Валахію, зустрічали турецькі корпуси та ватаги і їх завжди щасливо розбивали і розганяли. Очистивши тії землі од нашестя турецького, коли повернув гетьман од Дунаю в Бессарабії під місто Кілію, то тут зрадницьким чином сповіщений був вірменином, що в місті тому переховуються неоціненні скарби, награвані турками в Молдавії і Валахії, і зберігаються в місті під охороною невеликого гарнізону в очікуванні, поки човни запорозькі з моря і Дунаю відійдуть і їх в Туреччину буде можна перевезти. Гетьман, звикши перемагати незрівнянно більші сили і твердині турецькі, вирішив одразу ж облягати Кілію і взяти її приступом. Вирядивши війська на приступ і не zostавивши в таборі своєму звичайної резерви та підмоги, почав навальну атаку з трьох сторін; але зірвані турками в двох місцях міни підняли гетьмана і багато козаків у повітря і вчинили повний розлад та загибель, а турки, що опісля напали з усіх сторін, перерізали з тилу премногих козаків, а решту розігнали, і вони, блукаючи довго по Молдавії, знайшли корпус полковника Ганжі і з ним повернулися у свої кордони.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.